

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет правничих наук

Кафедра міжнародного та європейського права

Магістерська робота

освітній ступінь – магістр

на тему: «**ДОВЕДЕННЯ ГЕНОЦИДНОГО НАМІРУ РФ В РАМКАХ
ТРИВАЮЧОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**»

«Proof of Genocidal Intent of the Russian Federation during the Ongoing
Aggression against Ukraine»

Виконала: студентка 2 року навчання,

Спеціальності

081 Право

Ляшко Дарія Олександрівна

Керівник: Антонович М.М.,

Д.ю.н., доцентка

Рецензент _____

Магістерська робота захищена з

оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності

Я, Ляшко Дарія Олександрівна, студентка
2 року навчання магістерської програми за
спеціальністю «Право» факультету правових наук
МаУКМА підтверджую таке :

написана мною магістерська робота на тему
«Доведення емоційного наміру РФ в рамках
тривалої агресії проти України» відповідає
вимогам академічної доброчесності і не
містить порушень, передбачених п.3.1 Положення
про академічну доброчесність здобувачів освіти у
МаУКМА, зі змістом якого я ознайомена.

08.05.2025

Ляшко Д.О.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Поняття геноцидного наміру як обов’язкового елементу злочину геноциду	
1.1. Геноцидний намір (<i>dolus specialis</i>) та його значення у процесі доведення злочину геноциду.....	9
1.2. Міжнародна судова практика щодо доведення геноцидного наміру.....	14
1.2.1. Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди	15
1.2.2. Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії	19
1.2.3. Міжнародний кримінальний суд.....	24
1.2.4. Міжнародний суд ООН.....	28
Висновки до розділу 1	33
РОЗДІЛ 2. Доведення геноцидного наміру РФ як елементу злочину геноциду	
2.1. Кваліфікація дій РФ як злочину геноциду проти української нації.....	35
2.1.1. Українська нація як захищена група.....	35
2.1.2. Геноцидні діяння РФ.....	37
2.2. Намір РФ на знищення українців як нації.....	46
2.2.1. Історичне підґрунтя.....	46
2.2.2. Політична доктрина РФ.....	49
2.2.3. Заклики політичного керівництва РФ до знищення українців.....	57
2.2.4. Релігійна пропаганда.....	61
2.2.5. «Культурний геноцид».....	64
2.2.6. Додаткові докази геноцидного наміру РФ.....	68
Висновки до розділу 2	69
РОЗДІЛ 3. Достатність доказів геноцидного наміру РФ в рамках агресії проти України	

3.1. Індивідуальна відповідальність за злочин геноциду проти української нації.....	71
3.1.1. Стандарт доказування у практиці міжнародних кримінальних судів щодо доведення геноцидного наміру.....	71
3.1.2. Достатність доказів геноцидного наміру для притягнення до індивідуальної відповідальності.....	74
3.2. Відповідальність держави за геноцид проти українців.....	76
3.2.1. Стандарт доказування у практиці Міжнародного суду ООН щодо доведення геноцидного наміру.....	76
3.2.2. Достатність доказів геноцидного наміру для притягнення РФ до відповідальності за геноцид в Україні.....	78
Висновки до розділу 3	81
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я
ГА ООН	Генеральна Асамблея ООН
Комісія	Комісія міжнародного права ООН
Конвенція про геноцид, Конвенція	Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього
МКС	Міжнародний кримінальний суд
МС ООН	Міжнародний суд ООН
ПАРЕ	Парламентська асамблея Ради Європи
ПВК	приватна військова компанія
РПЦ	Російська православна церква
Руандійський трибунал, МКТР	Міжнародний кримінальний трибунал ad hoc щодо Руанди
СВО	спеціальна воєнна операція
Статті	Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння
Югославський трибунал, МКТЮ	Міжнародний кримінальний трибунал ad hoc щодо колишньої Югославії

ВСТУП

Більше десяти років триває агресія РФ проти України, в ході якої Росія вчиняє жорстокі злочини проти українського народу. 24 лютого 2022 року збройна агресія переросла у повномасштабну війну, через що різко збільшився масштаб злочинів країни-агресора. Країна-агресор вбиває громадян нашої держави, примусово вивозить українських дітей на територію Росії, створює життєві умови, що здатні спричинити фізичне знищення українців як групи тощо. Усі вчинювані звірства, їх природа та масштаб дають обґрунтовані підстави ставити питання про існування в РФ наміру повністю чи частково знищити українську націю як таку, і відповідно про вчинення РФ злочину геноциду в ході триваючої агресії проти України.

Оскільки геноцид є одним з найсерйозніших та найжорстокіших міжнародних злочинів, його вчинення не можна залишати безкарним. З огляду на це набуває **актуальності** дослідження геноцидного наміру РФ, оскільки саме намір знищити групу цілком або частково (*dolus specialis*) є визначальним елементом злочину геноциду, доведення якого має вирішальне значення для кваліфікації певних діянь як геноциду та притягнення до відповідальності за цей злочин. Водночас, геноцидний намір є також найскладнішим для доведення елементом злочину геноциду, встановлення якого вимагає значних зусиль та комплексного аналізу фактів, обставин, заяв, контексту вчинення злочинів, історичного підґрунтя тощо.

Доведення геноцидного наміру РФ в ході агресії проти України має надзвичайно важливе значення, адже є необхідним для ініціювання процесів для притягнення РФ, як на державному, так і на індивідуальному рівнях, до міжнародно-правової відповідальності за геноцид української нації.

Наукове значення дослідження полягає у поглибленні теоретичних знань щодо розуміння поняття та змісту геноцидного наміру як ключового елементу злочину геноциду, а також узагальненні міжнародної судової практики щодо його доведення. **Практичне значення** полягає у можливості застосування

результатів дослідження для переконання міжнародної спільноти у необхідності притягнення РФ до відповідальності за вчинення злочину геноциду та ініціювання відповідних процесів на міжнародному рівні, а також для підготовки правової позиції та доказової бази для притягнення РФ до відповідальності за геноцид в міжнародних судових органах.

Об'єктом дослідження є геноцидний намір як елемент злочину геноциду, а **предметом** дослідження є особливості доведення геноцидного наміру РФ з урахування норм міжнародного права, практики міжнародних судів та фактичних обставин агресії РФ проти України.

Робота спрямована на розкриття **дослідницького питання**: «Які докази свідчать про існування геноцидного наміру РФ, та чи достатньо таких доказів для притягнення РФ та її військово-політичного керівництва до відповідальності за злочин геноциду проти української нації в рамках триваючої агресії проти України?»

Мета дослідження – визначити правову природу геноцидного наміру, проаналізувати підходи до його визначення та доведення у практиці міжнародних судів, обґрунтувати можливість кваліфікації дій РФ як злочину геноциду та довести наявність в РФ наміру знищити українську націю в ході агресії проти України.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати зміст поняття геноцидного наміру та його значення у процесі доведення злочину геноциду;
- Дослідити підходи міжнародних судів до встановлення геноцидного наміру;
- Визначити, чи підпадає українська нація під поняття захищеної групи;
- Дослідити обставини, які дають підстави стверджувати про вчинення Росією геноцидних актів проти української нації;
- Визначити обставини, які можуть слугувати доказами геноцидного наміру РФ у контексті агресії проти України;

- Проаналізувати стандарти доказування у практиці міжнародних судів щодо доведення геноцидного наміру;
- Оцінити достатність доказів для притягнення РФ до відповідальності за злочин геноцид на державному та індивідуальному рівні з урахуванням відповідних стандартів доказування.

Методологічна основа дослідження полягає у використанні таких загальнонаукових методів, як діалектичний, аналітичний, аксіологічний, антропологічний, системний (системно-структурний), і порівняльно-історичний, а також спеціально-наукових методів права, а саме формально-юридичний і порівняльно-правовий методи.

Основу **джерельної бази** дослідження складають положення Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього та інших міжнародних актів, практика міжнародних судових установ, а також праці провідних фахівців у галузі міжнародного кримінального права, таких як Рафаель Лемкін, Кай Амбос, Стівен Ратнер, Джейсон Абрамс, Джон Куїглі, Вільям Шабас та інші.

РОЗДІЛ 1.

Поняття геноцидного наміру як обов'язкового елементу злочину геноциду

1.1. Геноцидний намір (*dolus specialis*) та його значення у процесі доведення злочину геноциду

Термін «геноцид», створений видатним польським правником єврейського походження Рафаелем Лемкіним у 1944 році та вперше вжитий у його праці «Axis Rule In Occupied Europe: Laws Of Occupation, Analysis Of Government, Proposals For Redress»¹, на сьогодні утвердився у значенні загальновизнаного міжнародного злочину. Після визнання геноциду караним злочином за міжнародним правом у резолюції 96 (I) Генеральної Асамблеї (надалі – ГА) ООН від 11 грудня 1946², офіційне визначення злочину геноциду було сформульоване у Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (надалі – Конвенція) від 9 грудня 1948 року (стаття 2)³, а пізніше фактично продубльоване у низці важливих міжнародних актів, таких як Статут Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (стаття 4)⁴, Статут Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди (стаття 2)⁵, та Римському Статуті Міжнародного Кримінального Суду (стаття 6)⁶. З огляду на те, що в усіх вказаних документах міститься ідентичне визначення злочину геноциду, на сьогодні його можна вважати універсальним та загальноприйнятим⁷.

¹ Raphael Lemkin, *Axis rule in occupied Europe*, 2-ге вид. (Lawbook Exchange, Ltd., 2008), 79.

² United Nations, *The Crime of Genocide*, Resolution 96(I), ухвалено 11 грудня 1946.

³ United Nations, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, ухвалено 9 грудня 1948.

⁴ *Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, ухвалено 25 травня 1993.

⁵ *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda*, ухвалено 8 листопада 1994.

⁶ *Rome Statute of the International Criminal Court*, ухвалено 17 липня 1998.

⁷ Мирослава Антонович, "Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні", *Наукові записки НаУКМА77* : Юридичні науки (2008): 61, <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6328>.

Так, у відповідних нормах наведених вище міжнародно-правових актів геноцид визначено як такі дії, що вчиняються з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

- а) вбивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її;
- г) заходи, розраховані на запобігання народженню дітей у середовищі такої групи;
- г) насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу.⁸

Отже, відповідно до вказаного визначення, злочин геноциду складається з трьох обов'язкових елементів:

1. намір знищити групу цілком або частково;
2. спрямування такого діяння на одну з визначених у ст. 2 Конвенції груп;
3. вчинення хоча б одного з п'яти діянь, визначених у ст. 2 Конвенції.⁹

Перш ніж розглядати власне намір на знищення групи цілком або частково як обов'язкового та невід'ємного елемента злочину геноциду, варто звернути увагу на важливу особливість суб'єктивної сторони цього злочину, а саме її подвійний характер. Так, суб'єктивна сторона (*mens rea*) складу геноциду складається з двох відносно окремих психологічних елементів (*mental elements*): загальний намір, тобто злочинний намір (*uimisel*) на вчинення певного геноцидного діяння, та спеціальний намір знищити групу цілком або частково¹⁰. Як зазначає Кай Амбос, загальний намір стосується об'єктивних елементів

⁸ *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, art. 2. *Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, art. 4. *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda*, art. 2. *Rome Statute of the International Criminal Court*, art. 6.

⁹ Steven R. Ratner та Jason S. Abrams, "Accountability for Human Rights Atrocities in International Law. Beyond the Nuremberg Legacy", *Oxford University Press*, xviii (2001): 29.

¹⁰ International Commission of Inquiry on Darfur, *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General*(2005), para. 491. Kai Ambos, "What does 'intent to destroy' in genocide mean?", *International Review of the Red Cross*91, № 876 (2009): 833, <https://doi.org/10.1017/s1816383110000056>.

злочину геноциду, а саме відповідних геноцидних актів та спрямованості на одну із захищених груп, в той час як спеціальний намір виходить за межі цих елементів та є більш розширеним, що робить геноцид злочином з прихованим умислом, або цілеспрямованим злочином (goal-oriented crime)¹¹.

Варто звернути увагу на те, що визначення злочину геноциду не містить прямої вимоги щодо наявності загального наміру, тобто що перелічені геноцидні діяння мають бути вчинені з умисною формою вини. Однак як на практиці, так і серед науковців існує консенсус, що вимога щодо наявності загального злочинного наміру є імпліцитною¹². Так, зокрема, Комісія міжнародного права ООН (надалі – Комісія) у коментарі до Статті 17 (Злочин геноциду) Проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства визначила, що «заборонені дії, перелічені в підпунктах (а) – (е), за своєю природою є свідомими, навмисними або вольовими діями, які особа зазвичай не може вчинити, не знаючи, що певні наслідки можуть бути результатом», після чого вказала на те, що «загального наміру вчинити один з перелічених актів у поєднанні із загальним усвідомленням ймовірних наслідків такого діяння для безпосередньої жертви або жертв не є достатнім для вчинення злочину геноциду»¹³.

Переходячи до розгляду власне геноцидного наміру, важливо відзначити, що у вказаному документі Комісія визначила складові такого наміру, а саме що він має бути спрямований (1) на знищення (2) національної, етнічної, расової чи релігійної групи (3) як такої (4) повністю або частково. Так, що стосується вимоги щодо знищення, Комісія вказує, що мається на увазі «матеріальне знищення групи фізичними або біологічними засобами, а не знищення національної, лінгвістичної, релігійної, культурної чи іншої ідентичності певної групи. Національний чи релігійний елемент, а також расовий чи етнічний елемент не беруться до уваги у визначенні слова «знищення», яке слід розуміти

¹¹ Ambos, "What does 'intent to destroy' in genocide mean?", 835.

¹² John B. Quigley, *The Genocide Convention: An international law analysis* (Ashgate Pub., 2006), 91.

¹³ International Law Commission, *Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries 1996*, 44.

лише в матеріальному, фізичному чи біологічному сенсі»¹⁴. Намір «фізично» знищити має бути спрямований на певну групу, яка, за визначенням Комісії «сама по собі є кінцевою ціллю або запланованою жертвою»¹⁵ злочину геноциду, а «діяння проти окремих членів групи, є засобом, що використовується для досягнення кінцевої злочинної мети відносно групи»¹⁶. Окрім цього, геноцидний намір має бути спрямований на знищення групи, що включена до вичерпного переліку захищених Конвенцією груп, а саме національної, етнічної, релігійної або расової групи¹⁷. Слова «як таку» у контексті геноцидного наміру, відповідно до тлумачення Комісії, означають, що намір має бути знищити групу «як окремий та відмінний суб'єкт, а не просто окремих осіб через їхню приналежність до певної групи»¹⁸, оскільки, як зазначила ГА ООН у резолюції 96 (I), «геноцид – це заперечення права на існування цілих людських груп, так само як вбивство – це заперечення права на життя окремих людських істот»¹⁹. Щодо останнього аспекту, який полягає у тому, що намір має бути знищити групу повністю або частково, Комісія вказує, що «не обов'язково мати намір досягти повного знищення групи з кожного куточка земної кулі [...] тим не менш, злочин геноциду за своєю природою вимагає наміру знищити принаймні значну частину певної групи»²⁰. В цьому контексті, однак, залишилось поза увагою Комісії питання, яку частину групи можна вважати значною, чи визначається це кількісним значенням, тощо.

Саме спеціальний намір (*dolus specialis*) є основною характерною рисою та важливим вирізняльним елементом злочину геноциду, який дозволяє кваліфікувати певні діяння як геноцид та відмежувати злочин геноциду від інших зовні подібних міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів та злочинів

¹⁴ Ibid, 45, para. 12.

¹⁵ Ibid, 45, para. 6.

¹⁶ Ibid, 45, para. 6.

¹⁷ Ibid, 45, para. 9.

¹⁸ Ibid, 45, para. 7.

¹⁹ UN Resolution 96(I). The Crime of Genocide.

²⁰ International Law Commission, *Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries 1996*, 45, para. 8.

проти людяності²¹. Так, наприклад, Міжнародний кримінальний трибунал ad hoc щодо Руанди (надалі – Руандійський трибунал, МКТР) у справі *Prosecutor v. Kambanda* зазначив, що «злочин геноциду є унікальним через його елемент *dolus specialis* (спеціальний намір), який вимагає, щоб злочин був вчинений із наміром знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку»²². Окрім цього, Міжнародний кримінальний трибунал ad hoc щодо колишньої Югославії (надалі – Югославський трибунал, МКТЮ) у рішенні у справі *Prosecutor v. Kupreskic et al.* Відмежував злочин проти людяності переслідування від геноциду саме за притаманною останньому ознакою наміру знищити групу цілком або частково. МКТЮ вказав, що обидва злочини, переслідування та геноцид, вчиняються з дискримінаційним наміром проти представників певної групи, які стають жертвами через належність до такої групи²³. Водночас, «у той час як у випадку переслідування дискримінаційний намір може набувати різноманітних нелюдських форм і проявлятися у множинності дій, [...] у випадку геноциду цей намір повинен супроводжуватися наміром знищити, повністю або частково, групу, до якої належать жертви геноциду. Таким чином, можна сказати, що з точки зору *mens rea*, геноцид є крайньою і найбільш нелюдською формою переслідування»²⁴.

З наведеного можна зробити висновок, що, оскільки намір є основною вирізняльною ознакою злочину геноциду, доведення геноцидного наміру має вирішальне значення для кваліфікації певних діянь як геноциду. В іншому випадку, за недоведеності геноцидного наміру, вчинені проти представників певної захищеної групи діяння, що віднесені Конвенцією до переліку геноцидних діянь, можуть бути кваліфіковані лише як воєнні злочини чи злочини проти людяності, зокрема злочин переслідування. Тобто, як зазначає Вільям

²¹ Ratner та Abrams, "Accountability for Human Rights Atrocities in International Law. Beyond the Nuremberg Legacy", 35.

²² The Prosecutor v. Jean Kambanda, ICTR, 4 вересня 1998, ICTR 97-23-S, para. 16.

²³ Prosecutor v. Kupreskic et al., ICTY, 14 січня 2000, IT-95-16-T, para. 636.

²⁴ Ibid, para. 636.

Шабас, коли спеціальний намір не встановлений, вчинене діяння залишається караним, але на як геноцид²⁵.

Маючи виняткове значення для кваліфікації злочину геноциду, намір знищити групу цілком або частково є водночас найбільш складним для доведення елементом. Як зазначають у своїй праці Стівен Ратнер та Джейсон Абрамс, вимога щодо спеціального наміру, з огляду зокрема на його нематеріальну природу, створює доказові складнощі майже у кожному випадку притягнення до відповідальності за геноцид²⁶. Не полегшує завдання щодо доведення геноцидного наміру також той факт, що ані Конвенція, ані жоден інший офіційний міжнародний документ, пов'язаний зі злочином геноциду, не беручи до уваги коментарів Комісії до Проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, не містить тлумачення цієї вимоги, зокрема пояснень щодо способів встановлення наміру знищення групи, обставин, що вказують на існування такого наміру тощо, через що цей елемент став предметом дебатів²⁷ серед науковців-міжнародників та дослідників геноциду, а на практиці інтерпретувався міжнародними трибуналами та судами у кожному окремому випадку притягнення до відповідальності за геноцид.

1.2. Міжнародна судова практика щодо доведення геноцидного наміру

З огляду на відсутність повноцінного тлумачення поняття наміру знищити групу цілком або частково (геноцидного наміру) у Конвенції та інших міжнародних документах, про що було зазначено вище, інтерпретація відповідних положень, що передбачають наявність геноцидного наміру стала завданням міжнародних судових установ. Тому на сьогодні саме міжнародно-правову практику можна назвати основним джерелом відповідей на такі питання,

²⁵ William Schabas, *Genocide in International Law: the Crime of Crimes*(Cambridge University Press, 2000), 214.

²⁶ Ratner та Abrams, "Accountability for Human Rights Atrocities in International Law. Beyond the Nuremberg Legacy", 36.

²⁷ Ibid, 36.

як, власне, що означає «намір знищити», які обставини вказують на наявність такого наміру, які докази можуть використовуватися для доведення геноцидного наміру тощо.

Надзвичайно важлива роль у розвитку та інтерпретації поняття злочину геноциду загалом і геноцидного наміру зокрема належить МКТЮ та МКТР. Засновані із різницею у два роки, у 1993 та 1995 роках відповідно, Югославський та Руандійський трибунали фактично діяли паралельно у часі, розглядаючи справи щодо найтяжчих злочинів за міжнародним правом, у тому числі геноциду, через що нерідко переймали досвід одне одного, застосовуючи певні визначення, позиції тощо сформовані у попередніх рішеннях. Хоча МКТЮ був заснований першим, МКТР став першим міжнародним трибуналом, який виніс рішення щодо злочину геноциду, тому варто розпочати саме з нього²⁸.

1.2.1. Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди

2 вересня 1998 року МКТР виніс рішення у справі *Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, яким визнав Акайесу винним у вчиненні злочину геноциду. Будучи першим рішенням міжнародного суду щодо злочину геноциду, рішення у справі *Akayesu* стало надзвичайно важливим в контексті інтерпретації поняття геноциду. Так, наприклад, саме в цьому рішенні Руандійський трибунал вперше дав тлумачення визначенню злочину геноциду, наведеному у статті 2 Конвенції, а також вперше визначив злочин зґвалтування в міжнародному кримінальному праві та визнав зґвалтування засобом вчинення геноциду²⁹.

Переходячи власне до питання тлумачення геноцидного наміру, МКТР називає намір знищити групу цілком або частково «спеціальним наміром», або «*dolus specialis*»³⁰, і визначає його як обов'язковий складовий елемент певної

²⁸ "The Genocide | United Nations International Criminal Tribunal for Rwanda", Home | United Nations International Criminal Tribunal for Rwanda, <https://unictr.irmct.org/en/genocide>.

²⁹ Ibid.

³⁰ The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, ICTR, 2 вересня 1998, ICTR-96-4-T, para. 517.

категорії злочинів, що вимагає, щоб правопорушник «явно прагнув»³¹, тобто «мав чіткий намір вчинити інкриміноване йому правопорушення»³². МКТР далі роз'яснює, що зазначене означає, що «спеціальний намір є ключовим елементом умисного злочину, який характеризується психологічним зв'язком між фізичним результатом і психічним станом особи, яка його вчинила»³³. Наведені висновки, викладені у рішенні у справі *Akayesu*, МКТР надалі підтримував у своїх рішеннях щодо звинувачень у вчиненні злочину геноциду³⁴.

Руандійський трибунал також вказує, що в контексті злочину геноциду «вчинення діяння, за яке злочинець притягається до відповідальності, виходить за межі фактичного його вчинення, наприклад вбивства окремої особи», оскільки здійснюється «задля реалізації прихованого мотиву, який полягає у повному або частковому знищенні групи, одним з елементів якої є дана особа»³⁵. Варто звернути увагу на те, що МКТР вжив слово мотив (*motive*), а не намір (*intent*). В цьому контексті важливо зазначити, що Резолюція 96 (I) ГА ООН³⁶ і ранні проекти Конвенції³⁷ разом із наміром знищити групу включали до визначення злочину геноциду конкретний мотив для знищення, який мав впливати з характеристик такої групи³⁸, однак з остаточного тексту Конвенції мотив як складову злочину геноциду було виключено. Порівнюючи власне поняття «наміру» та «мотиву», їх відмінність полягає у тому, що «мотив» означає внутрішнє спонукання до певної дії, в той час як «намір» – розумове рішення або рішучість вчинити певну дію³⁹. Водночас те, що Руандійський трибунал назвав прихованим мотивом (*ulterior motive*), підпадає під визначення «прихованого

³¹ Ibid, para. 498.

³² Ibid, para. 518.

³³ Ibid, para. 518.

³⁴ Ambos, "What does 'intent to destroy' in genocide mean?", 837. *The Prosecutor v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda*, ICTR, 6 грудня 1999, ICTR-96-3-T, para. 61. *The Prosecutor v. Ignace Bagilishema*, ICTR, 7 червня 2001, ICTR-95-1A-T, para. 62. *The Prosecutor v. Alfred Musema*, ICTR, 27 січня 2000, ICTR-96-13-T, para 164.

³⁵ *The Prosecutor v. Akayesu*, para. 522.

³⁶ UN Resolution 96(I). *The Crime of Genocide*.

³⁷ United Nations, Economic and Social Council, ad hoc Committee on Genocide, *Report of the Committee and Draft Convention Drawn up by the Committee*, UN Doc. E/794, ухвалено 24 травня 1948, Article 2.

³⁸ Machteld Boot, *Genocide, crimes against humanity, war crimes: Nullum crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court*(Intersentia, 2002), 411.

³⁹ Bryan A. Garner, *Black's law dictionary*(Thomson Reuters, 2019), 464.

наміру», тобто наміру, який виходить за межі конкретного протиправного діяння і стосується мети, заради якої це діяння вчиняється⁴⁰. З огляду на викладене та беручи до уваги одиначне вживання слова «мотив» у відповідному контексті поряд із систематичним вживанням поняття «намір», можна зробити висновок, що у наведеному фрагменті рішення МКТР вжив поняття «мотив» саме у значенні «наміру».

Розглядаючи складові елементи геноцидного наміру, варто зазначити, що МКТР розширив, порівняно із викладеними вище роз'ясненнями Комісії, розуміння вимоги щодо наміру знищити групу повністю або частково, а саме такого її аспекту як «значна частина» (substantial part) групи. Так, у рішенні у справі *Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana* Трибунал визначив, що «частково» вимагає спрямування наміру на знищення «значної кількості осіб, які є частиною групи»⁴¹, таким чином надавши поняттю значної частини групи кількісного значення.

У справі *Akayesu* Руандійський трибунал також звертався до питання встановлення геноцидного наміру. Перш за все, МКТР висловив власне переконання, що намір є психічним фактором, існування якого важко, чи навіть неможливо визначити⁴². З огляду на це, Трибунал дійшов висновку, що «за відсутності зізнання обвинуваченого, його намір може бути встановлений з ряду припущення фактів (presumptions of fact)»⁴³. Серед факторів, що є підставами для висновку про наявність геноцидного наміру у конкретному інкримінованому діянні, Руандійський трибунал визначив такі, як «загальний контекст вчинення інших винних діянь, систематично спрямованих проти тієї самої групи», причому «незалежно від того, чи були ці діяння вчинені тим самим правопорушником або іншими особами»; масштаб та природа скоєних звірств; а також «факт навмисного та систематичного винищення (targeting) жертв на

⁴⁰ Ibid, 465.

⁴¹ The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana, ICTR, 21 травня 1999, ICTR-95-1-T, para. 97.

⁴² The Prosecutor v. Akayesu, para. 523.

⁴³ Ibid, para. 523.

підставі їх членства в певній групі і водночас виключення з атак членів інших груп»⁴⁴.

У контексті встановлення геноцидного наміру важливим є також рішення МКТР у справі *Kayishema and Ruzindana*, де Трибунал вказав, що «може бути важко знайти явні прояви наміру з боку винних осіб», однак дії таких осіб, «включаючи непрямі докази (circumstantial evidence)», можуть забезпечити достатні докази наявності геноцидного наміру⁴⁵. Так, МКТР визначив, що «намір може бути встановлений зі слів та вчинків, а також може демонструватися моделлю цілеспрямованих дій», а серед доказів, що вказують на існування геноцидного наміру вказав, зокрема, «фізичні напади (targeting) на групу та її майно»; «використання зневажливих висловлювань стосовно членів групи»; «використовувану зброю та ступінь тілесних ушкоджень»; «методичний спосіб планування та систематична манера вбивства»; а також «кількість постраждалих членів групи»⁴⁶.

Щодо інших обставин, що можуть вказувати на існування геноцидного наміру, у рішенні у справі *Gacumbitsi v. Prosecutor* Апеляційна палата Руандійського трибуналу послалась на публічний виступ обвинуваченого як доказ наявності в нього наміру знищити групу, вказавши, що «його [обвинуваченого] неодноразові заклики до натовпу людей вбити тутсі, навіть якщо розглядати їх окремо від інших його дій, не залишають місця для жодних інших розумних висновків»⁴⁷. В іншому рішенні, у справі *Kamuhanda v. Prosecutor* Апеляційна палата використала як «прямий доказ геноцидного наміру»⁴⁸ заяви обвинуваченого на приватній зустрічі, які були встановлені з показань свідка «з високим рівнем довіри»⁴⁹, який був присутнім на цій зустрічі.

Важливо також звернути увагу на те, що у рішенні справі *Prosecutor v. Rutaganda* Руандійський трибунал, окрім вказаних вище висновків, вказав, що на

⁴⁴ Ibid, para. 523.

⁴⁵ *The Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95-1-T, para. 93.

⁴⁶ Ibid, para. 93.

⁴⁷ *Sylvestre Gacumbitsi v. The Prosecutor*, ICTR, 7 липня 2006, ICTR-2001-64-A, para. 43.

⁴⁸ *Jean de Dieu Kamuhanda v. The Prosecutor*, ICTR, 19 вересня 2005, ICTR-99-54A-A, paras. 81-82.

⁴⁹ Ibid, para. 81.

практиці, у кожному конкретному випадку, геноцидний намір може бути встановлений «на підставі речових доказів», в тому числі доказів, «що демонструють послідовну модель поведінки обвинуваченого»⁵⁰.

Варто зазначити, що Руандійський трибунал неодноразово при розгляді наступних справ, таких як *Prosecutor v. Bagilishema*, *Prosecutor v. Musema*, *Prosecutor v. Seromba* тощо⁵¹, використовував вказані висновки, що вказує на їх визначальне значення в контексті тлумачення та розвитку поняття злочину геноциду та геноцидного наміру.

1.2.2. Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії

Не менш важлива роль у процесі інтерпретації поняття геноцидного наміру належить також Югославському трибуналу. Щодо тлумачення поняття наміру знищити групу МКТЮ підтримав позицію Руандійського трибуналу, сформовану у справі *Akayesu*.

Так, у рішенні у справі *Prosecutor v. Jelusic* МКТЮ відкинув пропозицію прокурора щодо широкого розуміння геноцидного наміру, яка полягала у тому, що «обвинуваченому не обов'язково прагнути знищення групи цілком або частково», а «достатньо, щоб він знав, що його дії неминуче або навіть тільки ймовірно призведуть до знищення відповідної групи»⁵². Натомість Югославський трибунал вказав, що обвинувачений «чинив вбивства довільно», і діяв в силу свого психічного розладу⁵³, через що дійшов висновку, що дії обвинуваченого не були «фізичним вираженням підтвердженої рішучості знищити групу»⁵⁴, «він вбивав свавільно, а не з чітким наміром знищити групу»⁵⁵, тому Трибунал не був переконаний поза розумним сумнівом, що

⁵⁰ *The Prosecutor v. Rutaganda*, para. 63.

⁵¹ *The Prosecutor v. Rutaganda*, paras. 61-62. *The Prosecutor v. Bagilishema*, paras. 61-62. *The Prosecutor v. Musema*, paras. 164-167. *The Prosecutor v. Athanase Seromba*, ICTR, 13 грудня 2006, ICTR-2001-66-I, para. 320.

⁵² *Prosecutor v. Goran Jelusic*, ICTY, 14 грудня 1999, IT-95-10-T, para. 85.

⁵³ *Ibid*, paras. 105-106. Ambos, "What does 'intent to destroy' in genocide mean?", 837.

⁵⁴ *Ibid*, para. 107.

⁵⁵ *Ibid*, para. 108.

«обвинувачений керувався *dolus specialis* злочину геноциду»⁵⁶. Апеляційна палата у цій справі, підтримала наведену позицію щодо тлумачення геноцидного наміру, вказавши, що спеціальний намір вимагає, щоб злочинець прагнув знищити групу («*seek to achieve the destruction*»)⁵⁷. Окрім цього, Апеляційна палата зробила декілька інших важливих висновків. Так, зокрема, вказала, що існування особистого мотиву, наприклад отримання економічної вигоди, політичної переваги або певної форми влади, саме по собі не виключає наявності у злочинця спеціального наміру знищити групу⁵⁸. Апеляційна палата також встановила, що оскільки обвинувачений не був визнаний неосудним, сам по собі факт наявності в особи психічного розладу, зокрема діагнозу «незрілої, нарцисичної, тривожної особистості» не впливає на її «здатність сформулювати намір на знищення певної захищеної групи», тому жодним чином не виключає наявності в неї такого наміру⁵⁹.

Позицію щодо тлумачення геноцидного наміру як такого, що вимагає щоб злочинець прагнув знищити групу (*seek to achieve the destruction*), Югославський трибунал підтримував також в інших своїх рішеннях, зокрема у справах *Prosecutor v. Sikirica et al.*, *Prosecutor v. Blagojevic and Jokic*, *Prosecutor v. Brdjanin*, *Prosecutor v. Krstic* тощо⁶⁰. Так, у рішенні у справі *Krstic*, Апеляційна палата наголосила, що хоча докази вказують на те, що обвинувачений знав про намір вчинити геноцид з боку інших осіб, саме по собі знання не може підтверджувати висновок про наявності в нього геноцидного наміру, вказавши далі, що «геноцид є одним з найстрашніших злочинів, відомих людству, і його тяжкість відображається у суворій вимозі щодо наявності спеціального наміру»,

⁵⁶ Ibid, para. 108.

⁵⁷ *Prosecutor v. Goran Jelusic*, ICTY, 5 липня 2001, IT-95-10-A, para. 46.

⁵⁸ Ibid, para. 49.

⁵⁹ Ibid, para. 70.

⁶⁰ *Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija*, ICTY, 3 вересня 2001, IT-95-8-T, paras. 58-59. *Prosecutor v. Vidoje Blagojevic and Dragan Jokic*, ICTY, 17 січня 2005, IT-02-60-T, para. 656. *Prosecutor v. Radoslav Brdjanin*, ICTY, 1 вересня 2004, IT-99-36-T, para. 695. *Prosecutor v. Radislav Krstic*, ICTY, 19 квітня 2004, IT-98-33-A, paras.134-135.

тому особа може бути визнана винуватою у вчиненні геноциду «лише тоді, коли цей намір був однозначно встановлений»⁶¹.

Інше важливе питання, яке розглядав Югославський трибунал у своїх рішеннях, зокрема у справі *Jelusic*, є тлумачення поняття «значної частини» (substantial part) групи, на знищення якої повинен бути спрямований геноцидний намір. Продовжуючи розвивати наведену вище позицію Руандійського трибуналу, МКТЮ вказав, що «частина групи, проти якої спрямовано напад, може бути класифікована як значна, або якщо намір був спрямований на заподіяння шкоди переважній більшості групи, або найбільш репрезентативним членам відповідної спільноти»⁶². Продовжуючи розгляд питання, МКТЮ визначив, що з огляду на цей аспект, «геноцидний намір може бути виражений у двох формах»⁶³. Так, він «може полягати у прагненні знищити дуже велику кількість членів групи, і тоді становитиме намір знищити групу масово (en masse)»⁶⁴. Водночас, намір «може також полягати у бажаному знищенні більш обмеженої кількості осіб, обраних з огляду вплив, який їх зникнення матиме на виживання групи», і в такому випадку становитиме «намір знищити групу «вибірково» (selectively)»⁶⁵. У рішенні у справі *Krstic*, Апеляційна палата також зверталася до питання визначення яка частина групи може вважатися «значною», сформувавши такі аспекти, які підлягають врахуванню при вирішенні цього питання, як, по-перше, кількісний розмір частини групи, на яку спрямований геноцидний намір, визначивши цей критерій важливою відправною, але не завжди кінцевою точкою розслідування; по-друге, кількість осіб, на яких спрямований намір «у співвідношенні до загального розміру групи»; і по-третє, «значущість у групі» (prominence within the group) тієї частини групи, на яку націлений геноцидний намір⁶⁶. Отже, до кількісного аспекту поняття «значної

⁶¹ *Prosecutor v. Krstic*, IT-98-33-A, para.134.

⁶² *Prosecutor v. Jelusic*, IT-95-10-T, para. 82.

⁶³ *Ibid*, para. 82.

⁶⁴ *Ibid*, para. 82.

⁶⁵ *Ibid*, para. 82.

⁶⁶ *Prosecutor v. Krstic*, IT-98-33-A, para.12.

частини» групи, визначеного Руандійським трибуналом, Югославський трибунал додав також якісне його значення.

Щодо питання доведення геноцидного наміру, у рішенні у справі *Prosecutor v. Nolic* МКТЮ, відмежовуючи поняття етнічних чисток від злочину геноциду, вказав, що «конститутивний намір злочину геноциду може бути встановлений із самої тяжкості дискримінаційних дій»⁶⁷. Окрім цього, Югославський трибунал у вказаному рішенні взяв до уваги показання свідків, відповідно до яких обвинувачений безпосередньо висловив намір знищити групу, говорячи «Ви, Мусульмани, ніколи не існували, ви [...] не будете існувати, я знищу вас, я переріжу вам горлянки, я заріжу вас усіх»⁶⁸.

У рішенні у справах *Prosecutor v. Radovan Karadzic, Ratko Mladic* МКТЮ розширив перелік обставин, що можуть доводити наявність геноцидного наміру. Так, Югославський трибунал зазначив, що «намір, характерний для злочину геноциду, не обов'язково має бути чітко виражений»⁶⁹, натомість він «може бути встановлений з ряду фактів, таких як загальна політична доктрина, яка спричинила акти, які [...] охоплюються визначенням» геноциду, «повторення деструктивних та дискримінаційних дій»⁷⁰, а також «з актів, які порушують, або вважаються виконавцями злочину як такі, що порушують самі основи групи – актів, що не охоплені переліком у [визначенні геноциду], але які вчиняються як частина тієї самої моделі поведінки»⁷¹. Щодо останніх, варто згадати про акти культурного геноциду. Хоча відповідно діяння не включені Конвенцією та іншими документами до переліку геноцидних діянь, Югославський трибунал у рішенні у справі *Krstic* вказав, що «там, де відбувається фізичне або біологічне знищення, часто відбуваються одночасні напади на культурні та релігійні

⁶⁷ *Prosecutor v. Dragan Nolic a/k/a "Jenki"*, ICTY, 20 жовтня 1995, IT-94-2-R61, para. 34.

⁶⁸ *Ibid*, para. 34.

⁶⁹ *Prosecutor v. Radovan Karadzic, Ratko Mladic*, ICTY, 11 липня 1996, IT-95-5-R61 and IT-95-18-R61, para. 94.

⁷⁰ *Ibid*, para. 94.

⁷¹ *Ibid*, para. 94.

цінності і символи групи, на яку посягають, [...] які можуть законно розглядатися як доказ наміру фізично знищити групу»⁷².

У контексті доказів геноцидного наміру варто звернутися також до рішення у справі *Jelusic*, в якому МКТЮ визначив, що «за відсутності прямих явних доказів» намір може бути встановлений «з низки факторів та обставин, таких як загальний контекст вчинення інших винних дій, систематично спрямованих проти тієї самої групи, масштаб скоєних звірств, систематичне обрання жертв за ознакою приналежності до певної групи, або повторення деструктивних та дискримінаційних дій»⁷³, а також звернув увагу на таку обставину, як наявність плану або політики (*plan or policy*), що хоча і «не є юридичною ознакою злочину» геноциду, «у контексті доведення спеціального наміру [...] може стати важливим фактором [...] та сприяти доведенню злочину»⁷⁴.

У рішенні у справі *Karadzic* Югославський трибунал, з посиланням на рішення Руандійського трибуналу у справах *Gacumbitsi* та *Kamuhanda*, про які йшлося вище, вказав, що «демонстрація наміру в публічних виступах або на зустрічах також може бути підставою для висновку про наявність необхідного спеціального наміру»⁷⁵.

Окремо необхідно звернути увагу на висновок, сформульований МКТЮ у рішенні у справі *Prosecutor v. Stakić*. Так, Югославський трибунал визначив, що «оцінюючи докази геноцидного наміру, палата повинна розглянути, чи «всі докази, взяті разом, демонструють геноцидний намір (*genocidal mental state*)», замість того, щоб окремо розглядати чи мав обвинувачений намір знищити захищену групу за допомогою кожного з відповідних актів геноциду»⁷⁶.

⁷² *Prosecutor v. Radislav Krstic*, ICTY, 2 серпня 2001, IT-98-33-T, para. 580.

⁷³ *Prosecutor v. Goran Jelusic*, IT-95-10-A, para. 47.

⁷⁴ *Ibid*, para. 48.

⁷⁵ *Prosecutor v. Radovan Karadzic*, ICTY, 24 березня 2016, IT-95-5/18-T, para. 550.

⁷⁶ *Ibid*, para. 550. *Prosecutor v. Milimir Stakic*, ICTY, 22 березня 2006, IT-97-24-A, para. 55.

1.2.3. Міжнародний кримінальний суд

Геноцид є одним з чотирьох міжнародних злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (надалі – МКС) в силу статті 5 Римського статуту. Хоча за більше ніж 20 років існування МКС не виніс жодного вироку за звинуваченням у злочині геноциду, на стадії досудового розслідування (pre-trial) перебуває одна справа, яку не можна оминати увагою – *справа Омара Аль-Башира*, колишнього президента Судана, який звинувачується у вчиненні злочинів проти людяності, воєнних злочинів та геноциду.

Перш ніж переходити до розгляду вказаної справи, варто розглянути окремі положення документів, що стосуються діяльності МКС. Так, визначення злочину геноциду міститься у статті 6 Римського статуту та співпадає із визначенням сформульованим у Конвенції. Стаття 30 Статуту визначає основні ознаки суб'єктивної сторони (mental element) злочинів, що підпадають під юрисдикцію суду, насамперед окреслюючи загальне правило, за яким «особа підлягає кримінальній відповідальності та покаранню за злочин, що належить до юрисдикції Суду, лише у випадку, якщо матеріальні елементи [злочину] вчинені умисно та свідомо (with intent and knowledge)»⁷⁷. Відповідно до цієї статті, особа має намір, або умисел (intent) 1. Щодо діяння, коли особа має намір вчинити таке діяння; 2. Щодо наслідку, коли особа має намір спричинити відповідний наслідок або усвідомлює, що він настане за звичайного перебігу подій⁷⁸. Окрім цього визначено, що усвідомлення (knowledge) означає «розуміння того, що обставина існує або що наслідок настане за звичайного перебігу подій»⁷⁹. Викладене характеризує так званий загальний намір (general intent), про який вже йшлося вище і який становить лише одну складову подвійного наміру, притаманного злочину геноциду, тобто намір стосовно вчинення окремих геноцидних діянь.

⁷⁷ Rome Statute of the International Criminal Court, art. 30 (1).

⁷⁸ Ibid, art. 30 (2).

⁷⁹ Ibid, art. 30 (3).

Водночас жодних роз'яснень спеціального геноцидного наміру (*dolus specialis*) Римський статут МКС не містить.

Окрім Римського статуту варто звернути увагу також на Елементи злочинів (*Elements of Crimes*), який, відповідно до статті 9 Статуту, «допомагає Суду в тлумаченні й застосуванні статей 6, 7 та 8»⁸⁰. Так, серед елементів злочину геноциду, що вчиняється у формі кожного з п'яти геноцидних діянь, вказаний документ визначає вчинення відповідного діяння в контексті очевидної системи подібних дій (*pattern of conduct*), спрямованих проти захищеної групи, або вчинення діяння, яке саме по собі могло призвести до знищення групи⁸¹. У контексті роз'яснень щодо вказаного елемента, у документі зазначається, що «усвідомлення обставин зазвичай враховується при доведенні геноцидного наміру»⁸², що є, мабуть, єдиною вказівкою в офіційних міжнародних документах на обставини, що можуть доводити наявність наміру знищити групу.

Переходячи до практики МКС, перш за все варто зазначити, що Суд, розглядаючи питання про встановлення геноцидного наміру, застосовував практику Югославського та Руандійського трибуналів, вказавши, що «хоча практика *ad hoc* трибуналів жодним чином не є обов'язковою для цього Суду», висновки трибуналів можуть бути корисними, оскільки «вказують на типи доказів, які вважаються релевантними»⁸³ для відповідних висновків щодо наявності геноцидного наміру. У рішенні щодо дозволу на видачу ордеру на арешт Омара Аль-Башира, МКС визначив чотири конкретні висновки, які дозволяють встановити наявність в обвинуваченого наміру знищити групу, а саме, що «(i) обвинувачений мав намір, (ii) цей намір полягав у намірі знищити, (iii) намір був знищити групу або значну (*substantial*) її частину, і (iv) намір

⁸⁰ Ibid, art. 9.

⁸¹ International Criminal Court, *Elements of Crimes*, arts. 6 (a)(4), 6 (b)(4), 6 (c)(5), 6 (d)(5), 6 (e)(7).

⁸² Ibid, art. 6.

⁸³ The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir (“Omar Al Bashir”), Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir, ICC, 4 березня 2009, ICC-02/05-01/09, para. 36.

знищити групу полягав у намірі знищити групу як таку (на відміну від наміру знищити групу осіб всередині групи або значної її частини)»⁸⁴.

В контексті вказаного рішення важливо також відзначити спосіб дослідження та оцінки доказів Судом. Так, МКС поділив докази існування геноцидного наміру, які на три категорії. До першої категорії, «докази, що походять від обвинуваченого або стосуються його»⁸⁵, Суд відніс «різні форми комунікації, в тому числі окремі слова та висловлювання обвинуваченого, заяви обвинуваченого, а також докази, що свідчать про те, що обвинувачений віддавав накази щодо нападів на групу»⁸⁶. У межах другої категорії, «докази, що стосуються інших осіб»⁸⁷, МКС вказав, що про існування геноцидного наміру обвинуваченого можуть свідчити також «слова та вчинки інших осіб, які діяли разом з обвинуваченим або за його вказівкою»⁸⁸. Останню категорію Суд визначив як «контекстуальні докази (contextual evidence)», до яких відніс, по-перше, «плани, стратегії (policies) та підготовку»⁸⁹, що може включати, зокрема, докази безпосередньої участі державних посадовців у здійсненні нападів, забезпечення нападників транспортом та зброєю, мобілізацію сил цивільної оборони, існування розстрільних списків (execution lists), спрямованих на захищену групу, поширення екстремістської ідеології⁹⁰ тощо; по-друге, «докази моделі поведінки (modus operandi)»⁹¹, в тому числі «докази систематичної манери вбивств, докази, що вказують на послідовність у видах зброї та методів, використовуваних в різних нападах, а також докази послідовного способу дій під

⁸⁴ Ibid, para. 36.

⁸⁵ Ibid, para. 37.

⁸⁶ Ibid, para. 37. *The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana*, ICTR, 1 червня 2001, ICTR-95-1-A, para. 148. *The Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95-1-T, paras. 93, 542. *Prosecutor v. Goran Jelusic*, IT-95-10-T, para. 75. *The Prosecutor v. Mikaeli Muhimana*, ICTR, 28 квітня 2005, ICTR-95-1B-T, para. 496. *The Prosecutor v. Sylvestre Gacumbitsi*, ICTR, 17 червня 2004, ICTR-2001-64-T, paras. 252-253, 259. *The Prosecutor v. Bagilishema*, para. 63, *The Prosecutor v. Akayesu*, para. 728. *The Prosecutor v. Laurent Semanza*, ICTR, 15 травня 2003, ICTR-97-20-T, para. 429. *The Prosecutor v. Rutaganda*, para. 399.

⁸⁷ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 4 березня 2009, ICC-02/05-01/09, para. 40.

⁸⁸ Ibid, para. 40.

⁸⁹ Ibid, para. 42.

⁹⁰ Ibid, paras. 42-46. *The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana*, ICTR-95-1-T, paras. 139, 283-284, 298, 536. *The Prosecutor v. Eliézer Niyitegeka*, ICTR, 16 травня 2003, ICTR-96-14-T, para. 414. *The Prosecutor v. Jean de Dieu Kamuhanda*, ICTR, 22 січня 2004, ICTR-95-54A-T, para. 644.

⁹¹ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 4 березня 2009, ICC-02/05-01/09, para. 48.

час нападів»⁹²; по-третє, «докази ширини та масштабу (breadth and scale)»⁹³, зокрема, чи були напади масовими, яку частку групи становлять жертви геноцидних актів⁹⁴ тощо; а також «інші фактори»⁹⁵, такі як ступінь заподіяних жертвам тілесних ушкоджень, напади на майно, що належить членам групи, використання принизливих висловлювань обвинуваченим або іншими особами стосовно членів відповідної групи⁹⁶ тощо.

Варто зазначити, що у розглянутому рішенні МКС відмовив у видачі ордеру на арешт Омара Аль-Башира в частині звинувачень у вчиненні злочину геноциду. Палата досудового провадження, застосовуючи стандарт доказування, передбачений статтею 58 Римського статуту, відповідно до якого ордер на арешт може бути виданий, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що ця особа вчинила злочин, який підпадає під юрисдикцію Суду⁹⁷, визначила, що цей стандарт буде дотримано, якщо наявність достатніх підстав вважати, що обвинувачений мав геноцидний намір, є єдиним розумним висновком, який можна зробити з наданих доказів⁹⁸. Суд встановив, що оскільки наявність геноцидного наміру «є лише одним з кількох висновків, які можна зробити на основі наданих матеріалів [...] стандарт доказування не був дотриманий»⁹⁹. Переглядаючи це рішення, Апеляційна палата МКС відкинула застосоване Палатою досудового провадження тлумачення стандарту «обґрунтованих підстав вважати» (reasonable grounds to believe), визначивши, що таке обґрунтування натомість відповідає стандарту «поза розумним сумнівом»,¹⁰⁰ який є вищим ніж той, що

⁹² Ibid, para. 48. *Prosecutor v. Krstic*, IT-98-33-T, para. 547. *The Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95-1-T, paras. 535, 537. *Prosecutor v. Jelacic*, IT-95-10-T, para. 88.

⁹³ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 4 березня 2009, ICC-02/05-01/09, para. 51.

⁹⁴ Ibid, para. 51. *The Prosecutor v. Akayesu*, para. 730. *The Prosecutor v. Muhimana*, paras. 496, 498, 516. *The Prosecutor v. Elizaphan and Gérard Ntakirutimana*, ICRT, 21 лютого 2003, ICTR-96-10-T and ICTR-96-17-T, para. 785, *Prosecutor v. Radoslav Brdjanin*, para. 974.

⁹⁵ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 4 березня 2009, ICC-02/05-01/09, para. 53.

⁹⁶ Ibid, para. 53. *The Prosecutor v. Muhimana*, para. 496. *The Prosecutor v. Akayesu*, para. 728.

⁹⁷ *Rome Statute of the International Criminal Court*, art. 58.

⁹⁸ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 4 березня 2009, ICC-02/05-01/09, para. 158.

⁹⁹ Ibid, para. 159.

¹⁰⁰ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, Judgment on the appeal of the Prosecutor against the "Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest against Omar Hassan Ahmad Al Bashir", ICC, 3 лютого 2010, ICC-02/05-01/09-OA, para. 33.

вимагається на цій стадії провадження¹⁰¹. Враховуючи такий висновок Апеляційної палати, другим рішенням Палата досудового провадження МКС, висловивши переконання у «наявності обґрунтованих підстав вважати, що діяв із спеціальним наміром знищити»¹⁰², видала ордер на арешт Омара Аль-Башира відносно звинувачень у злочині геноциду¹⁰³.

1.2.4. Міжнародний суд ООН

На відміну від усіх розглянутих вище міжнародних судових установ, Міжнародний суд ООН (надалі – МС ООН) не є кримінальним судом, а розглядає спори між державами, що стосуються їхніх зобов'язань за міжнародним правом¹⁰⁴. У рішенні від 11 липня 1996 року у справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* Суд вперше визнав власну юрисдикцію у справі про геноцид на підставі статті 9 Конвенції¹⁰⁵. Хоча на розгляді Суду перебуває декілька справ стосовно порушень зобов'язань за Конвенцією, на сьогодні існує лише два рішення МС ООН у справах про геноцид, а саме *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* (рішення від 26 лютого 2007 року) та *Croatia v. Serbia* (рішення від 3 лютого 2015 року), в жодному з яких Суд не визнав доведеним спеціальний намір держави вчинити геноцид¹⁰⁶. Незважаючи на це, варто розглянути вказані два рішення детальніше в контексті розуміння судом геноцидного наміру як складового елемента геноциду та способів його доведення.

¹⁰¹ Ibid, para. 39.

¹⁰² The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir, Second Decision on the Prosecution's Application for a Warrant of Arrest, ICC, 12 липня 2010, ICC-02/05-01/09, para. 5.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ United Nations, *Statute of the International Court of Justice*, ухвалено 26 червня 1945, art. 36. Brishna Gehani, "Is the ICJ's standard of proof for genocide unattainable?", Research Society of International Law | RSIL, 16 лютого 2024, <https://rsilpak.org/2024/is-the-icjs-standard-of-proof-for-genocide-unattainable>.

¹⁰⁵ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), ICJ, 11 липня 1996, I.C.J. Reports 1996, p. 595. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, art. 9.

¹⁰⁶ Gehani, "Is the ICJ's standard of proof for genocide unattainable?" Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), ICJ, 26 лютого 2007, I.C.J. Reports 2007, p. 43, para.376. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), ICJ, 3 лютого 2015, I.C.J. Reports 2015, p. 3, para. 515.

Перш за все варто зазначити, що розглядаючи зазначені справи, МС ООН широко використовував напрацювання МКТЮ як щодо теоретичних питань, таких як, зокрема, тлумачення геноцидного наміру та його складових частин, способи встановлення геноцидного наміру, докази, що можуть використовуватися для встановлення такого наміру тощо, так і в контексті фактичних обставин справ.

МС ООН у рішенні у справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* вказав, а пізніше повторив у рішенні *Croatia v. Serbia*, що в контексті злочину геноциду недостатньо встановити, що окремі геноцидні акти вчинялися зі злочинним умислом, оскільки додатково необхідно встановити наявність спеціального наміру знищити групу (*dolus specialis*)¹⁰⁷, тим самим ще раз підтвердивши загальноприйнятту позицію щодо подвійної природи суб'єктивної сторони (*mens rea*) геноциду.

Важливо звернути увагу на те, що у рішенні у справі *Croatia v. Serbia* МС ООН відкинув позицію Хорватії щодо того, що геноцидний намір «не обмежується наміром фізично знищити групу, а включає також намір припинити її функціонування як єдиного цілого»¹⁰⁸, вказавши, що навіть якщо геноцидне діяння безпосередньо не призводить до фізичного чи біологічного знищення членів групи, як, наприклад, заподіяння серйозної психічної шкоди (*mental harm*), воно має розглядатися як елемент геноциду лише якщо «вчинене із наміром досягти фізичного чи біологічного знищення групи, повністю або частково»¹⁰⁹. В цьому контексті Суд додав, що насильне переміщення дітей з однієї групи до іншої «може також включати намір фізичного знищення групи, повністю або частково, оскільки таке передання може знизити здатність групи до самовідновлення, а відтак і виживання в довгостроковій перспективі»¹¹⁰.

МС ООН адресував також питання масштабу знищення групи (*scale of destruction of the group*) в межах поняття геноцидного наміру, необхідного для

¹⁰⁷ *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para.187. *Croatia v. Serbia*, para.132.

¹⁰⁸ *Croatia v. Serbia*, para.134.

¹⁰⁹ *Ibid*, para.136.

¹¹⁰ *Ibid*, para.136.

кваліфікації діянь як геноциду. Хорватія у справі *Croatia v. Serbia* стверджувала, що відповідно до конвенційного визначення геноциду «існує вимога довести, що злочинець мав намір знищити групу, повністю або частково, і що цей намір не обов'язково повинен включати [фактичне] винищення (extermination) групи», водночас «достатньо буде невеликої кількості жертв, які є членами групи»¹¹¹, у той час як аргумент Сербії полягав у тому, що «за наявності доказів винищення (extermination) висновок про те, що злочинець мав намір фізично знищити цільову групу, буде набагато більш правдоподібним», і навпаки, «за відсутності доказів винищення такий висновок про намір геноциду буде неправдоподібним за відсутності інших переконливих доказів»¹¹². Відповідаючи на вказані доводи сторін, Суд дійшов висновку, що геноцидний намір «важко встановити [...] на підставі ізолюваних актів», тому «за відсутності прямих доказів мають бути наявні докази вчинення дій у масштабах, які свідчать про намір не лише переслідувати певних осіб через їхню належність до певної групи, а й знищити саму групу повністю або частково»¹¹³.

Таким чином, МС ООН фактично стверджує, що за відсутності прямих доказів існування геноцидного наміру, масштаб вчинюваних діянь є обов'язковою обставиною, що необхідна для встановлення такого наміру. Обґрунтовуючи таку позицію, Суд посилався на положення Віденської конвенції про право міжнародних договорів, відповідно до якого «договір повинен тлумачитись [...] у світлі об'єкта і цілей договору»¹¹⁴, визначивши далі, що об'єктом Конвенції про геноцид є «збереження самого існування певних людських груп»¹¹⁵. Водночас важливо відзначити, що, визначивши збереження групи об'єктом Конвенції, а власне групу об'єктом геноцидного наміру, Суд, однак, оминув увагою одну з основних цілей Конвенції, яку досить влучно

¹¹¹ Ibid, para.137.

¹¹² Ibid, para.137.

¹¹³ Ibid, para.139.

¹¹⁴ United Nations, *Vienna Convention on the Law of Treaties*, ухвалено 23 травня 1969, art. 31. Ibid, para.138.

¹¹⁵ Ibid, para.139. Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion, ICJ, 28 травня 1951, I.C.J. Reports 1951, p. 51, p. 23; *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para. 194.

сформулював у своїй праці професор Джон Куіглі, вказавши, що «Конвенція призначена для того, щоб дозволити діяти до того, як відбудуться масові вбивства»¹¹⁶ та інші звірства. З урахуванням цього, як далі зазначив науковець, «хоча серія актів насильства проти членів групи може свідчити про намір знищити групу, інших доказів може бути достатньо, навіть якщо суб'єкт вчиняє лише один акт»¹¹⁷. З огляду на викладене, можна зробити висновок, що розглянута вище позиція МС ООН дещо звужує зміст положень Конвенції та не цілком відповідає її призначенню.

Ще одне питання, яке розглядав МС ООН у вказаних рішеннях – значення знищення групи частково (*in part*) в контексті тлумачення геноцидного наміру. Варто зазначити, що, посилаючись на практику Югославського трибуналу, Суд пішов трохи далі визначених Трибуналами аспектів, що враховуються при встановленні наміру знищити частину групи, вказавши, що геноцидний намір може бути спрямований на «знищення групи в межах географічно обмеженої території»¹¹⁸, з огляду на що необхідно враховувати таку обставину, як «територія злочинної діяльності та контролю виконавця»¹¹⁹. Враховуючи вказане, МС ООН загалом виокремив три критерії «оцінки того, чи є частина захищеної групи, на яку спрямовані напади, значущою по відношенню до всієї групи в цілому», а саме «кількісний елемент, а також докази щодо географічного розташування та значущості (*prominence*) частини групи, на яку, ймовірно, був спрямований намір»¹²⁰.

Переходячи до питання доказів геноцидного наміру в контексті відповідальності держави за геноцид, МС ООН визначив два основні докази. Перш за все, Суд виділив державну політику, або державний план, де втілено намір вчинити геноцид, і який є прямим доказом відповідного наміру¹²¹. Однак оскільки геноцидний намір рідко буває прямо виражений подібним чином, МС

¹¹⁶ Quigley, *The Genocide Convention: An International Law Analysis*, 97.

¹¹⁷ *Ibid*, 100.

¹¹⁸ *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para.199.

¹¹⁹ *Ibid*, para.199.

¹²⁰ *Croatia v. Serbia*, para.142.

¹²¹ *Ibid*, paras.143, 145.

ООН зазначає, що такий намір може бути встановлений з «індивідуальної поведінки виконавців [Геноцидних] діянь»¹²², тобто «моделі поведінки» (pattern of conduct), яку Суд визначив другим основним доказом. У рішенні у справі *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* МС ООН вказав, що «спеціальний намір має бути переконливо (convincingly) доведений з посиланням на конкретні обставини, якщо тільки не може бути переконливо доведено існування загального плану з цією метою; а для того, щоб модель поведінки була прийнята як доказ його [наміру] існування, вона має бути такою, що може лише вказувати на існування такого наміру»¹²³. Інтерпретуючи наведений висновок, у рішенні у справі *Croatia v. Serbia* МС ООН зазначив, що «для того, щоб зробити висновок про наявність *dolus specialis* на основі моделі поведінки, необхідно і достатньо, щоб це був єдиний висновок, який можна обґрунтовано зробити з відповідних дій»¹²⁴, тим самим фактично також встановивши стандарт доказування геноцидного наміру.

Хоча в контексті розгляду застосовних у справі міжнародно-правових норм, зокрема положень Конвенції, МС ООН не звертався до питання конкретних обставин, які підпадають під поняття «моделі поведінки», що є доказом наміру знищити групу повністю або частково, пізніше, досліджуючи обставини справи, Суд визначив найважливішими для встановлення моделі поведінки, що свідчить про геноцидний намір, такі фактори, як масштаб та систематичний характер нападів; той факт, що атаки призвели до жертв і руйнувань, які значно перевищують ті, що виправдовуються військовою необхідністю; націленість атак на членів групи (*specific targeting*); а також характер, масштаби та ступінь ушкоджень, завданих постраждалим членам групи¹²⁵.

¹²² Ibid, para. 145.

¹²³ *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para. 373.

¹²⁴ *Croatia v. Serbia*, para.148.

¹²⁵ Ibid, para. 413.

Висновки до розділу 1

Геноцидний намір є одним з трьох обов'язкових елементів злочину геноциду, який через його масштабність та жорстокий характер називають злочином злочинів (*the crime of the crimes*), і, відповідно до сформульованого у Конвенції про геноцид визначення, означає намір знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку.

Намір знищити групу повністю або частково, який називають також спеціальним наміром (*dolus specialis*), є основною характерною рисою та вирізняльним елементом злочину геноциду, який дозволяє відмежувати останній від інших зовні подібних міжнародних злочинів, таких як воєнні злочини та злочини проти людяності, зокрема злочин переслідування. З огляду на це, доведення геноцидного наміру має вирішальне значення для кваліфікації певних діянь як геноциду та притягнення до відповідальності винних за вчинені звірства.

Геноцидний намір, будучи найважливішим елементом для кваліфікації діянь як злочину геноциду, в той самий час є найбільш складним для доведення, зокрема через те, що ані Конвенція, ані жоден інший офіційний міжнародний документ не містять роз'яснень з таких важливих питань, як, зокрема, власне тлумачення наміру знищити групу, повністю або частково: способів встановлення такого наміру: обставин, що вказують на його існування тощо. З огляду на це, центральне місце в контексті тлумачення поняття геноцидного наміру належить практиці міжнародних судових установ, завданням яких стала інтерпретація вимоги щодо спеціального наміру злочину геноциду в кожній окремій справі, що стосується вчинення геноциду.

Перші міжнародні судові установами після прийняття Конвенції, які мали юрисдикцію щодо злочину геноциду – МКТЮ та МКТР, і діяли практично паралельно, нерідко переймаючи та надалі розвиваючи позиції одне одного, зробили найбільший внесок у розвиток та тлумачення поняття геноциду загалом і геноцидного наміру зокрема. Серед іншого, одним з найважливіших досягнень

Трибуналів стало визначення конкретних обставин, які можуть слугувати доказами існування геноцидного наміру.

МКС – перший постійний міжнародний кримінальний суд, який відповідно до статті 5 Римського статуту має юрисдикцію стосовно злочину геноциду, хоча досі й не виніс жодного вироку за звинуваченням у вчиненні геноциду, звертався до питання інтерпретації вимоги щодо геноцидного наміру у рішеннях на стадії досудового розслідування щодо видачі ордеру на арешт Омара Аль-Башира. Спираючись на практику МКТЮ та МКТР, Міжнародний кримінальний суд зробив свій внесок, зокрема, шляхом упорядкування та структурування розроблених Трибуналами висновків, наприклад, поділивши на три категорії докази існування геноцидного наміру.

Останній, але не менш важливий, МС ООН, який має юрисдикцію щодо притягнення до відповідальності держав за порушення їхніх зобов'язань за Конвенцією, у єдиних двох завершених на сьогодні справах про геноцид, хоча не визнав доведеним спеціальний намір держави вчинити геноцид, все ж вніс свій вклад у розвиток цього поняття. Розглядаючи у своїх рішеннях такі питання, як, зокрема, поняття та обсяг знищення групи в межах поняття геноцидного наміру, значення знищення групи частково, та докази існування відповідного наміру, Суд, посилаючись на практику МКТЮ, розвинув та вдосконалив позиції Трибуналу з цих питань.

РОЗДІЛ 2.

Доведення геноцидного наміру РФ як елементу злочину геноциду

2.1. Кваліфікація дій РФ як злочину геноциду проти української нації

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року різко збільшився масштаб злочинів, які вже понад десять років Росія чинить проти українського народу в ході агресії проти України. Усі вчинювані країною-агресором звірства закономірно призводять до виникнення питання щодо переслідування РФ наміру знищити українців як нації. Однак перш ніж переходити до основного питання встановлення геноцидного наміру РФ, необхідно розглянути об'єктивні ознаки злочину геноциду у діяннях РФ, а саме визначення української нації як захищеної групи, та геноцидні діяння РФ.

2.1.1. Українська нація як захищена група

Розглядаючи питання визначення української нації як захищеної групи в контексті кваліфікації дій РФ як злочину геноциду, перш за все варто звернутися до поняття національної групи та критеріїв віднесення окремих осіб до такої групи.

Звертаючись до практики Руандійського трибуналу, у згаданій вже справі *Akayesu* МКТР дав визначення усім чотирьом групам, захищеним Конвенцією. Так, Трибунал визначив національну групу як «колектив людей, що сприймаються як такі, що мають правовий зв'язок, який базується на спільному громадянстві, в поєднанні із взаємними правами та обов'язками»¹²⁶. Вказане визначення втілює сучасний підхід до визначення нації як групи, яка часто поєднує в собі кілька різних етнічних груп і «характеризується спільним

¹²⁶ *The Prosecutor v. Akayesu*, para. 512.

бажанням жити разом, спільним ідеалом, спільною метою та спільними прагненнями»¹²⁷.

Варто коротко звернути увагу на те, що на сьогодні існують два способи визначення приналежності до групи, щодо якої зокрема вчиняється злочин геноциду, а саме об'єктивний та суб'єктивний¹²⁸. Об'єктивний критерій, був застосований, наприклад, у рішенні Постійного Суду Міжнародної Справедливості Ліги Націй у справі *Rights of Minorities in Upper Silesia (Germany v. Poland)*, де Суд визначив, що приналежність до певної меншини є питанням факту (a question of fact), а не бажання (intention) чи самовираження¹²⁹. Необхідно відзначити, що такий підхід має два суттєві недоліки, оскільки, по-перше, дуже важко стовідсотково визначити належність окремої особи до відповідної групи, і, по-друге, не визнаватимуться жертвами злочину особи, які за зовнішніми, «об'єктивними», критеріями не належать до певної групи, однак які є фактичними жертвами, оскільки ідентифікувалися як такі виконавцями геноциду. З огляду на вказані проблемні моменти об'єктивного підходу, більш доречним способом визначення приналежності до групи видається застосування суб'єктивного критерію, який використовували у своїх рішеннях Югославський та Руандійський трибунали. Так, у справі *Kayishema and Ruzindana*, МКТР визначив етнічну групу не лише як таку, «члени якої поділяють спільну мову та культуру», а також як «групу, яка ідентифікує себе як таку (self identification) або як групу, що ідентифікується як така іншими, зокрема виконавцями злочину (identification by others)»¹³⁰.

Отже, можна підсумувати, що національною групою є група, члени якої мають спільний правовий зв'язок із певною державою на підставі громадянства,

¹²⁷ Mr. Doudou Thiam, Special Rapporteur, *Fourth Report on the Draft Code of Offences against the Peace and Security of Mankind*(1986), para. 57.

¹²⁸ Антонович, "Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні", 62.

¹²⁹ *Rights of Minorities in Upper Silesia (Minority Schools) (Germany v. Poland)*, PCIJ, 26 квітня 1928, 12, P. C. I. J. Rep., Series A. No. 15.

¹³⁰ *The Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95-1-T, para. 98.

а також, відповідно до суб'єктивного підходу, яка ідентифікує себе як таку, та/або ідентифікується як така іншими, зокрема виконавцями злочину.

Переходячи власне до характеристики українців як національної групи, важливо звернутися до Конституції України, яка у преамбулі визначає український народ як громадян України усіх національностей¹³¹ (слово «національність» вживається у значенні етнічного походження). Населення України є багатоманітним та об'єднує представників різних етнічних, мовних, релігійних груп тощо. Водночас, незалежно від походження, релігії, яку сповідують, та мови, якою говорять, усі громадяни України ідентифікують себе як українці, поділяють прагнення до незалежності та мають спільну мету — насамперед, у нинішніх умовах, захист України від ворога.¹³² Окрім цього, якщо звернути увагу на заяви вищого політичного керівництва країни-агресора, в тому числі президента РФ, в яких вони систематично заперечують право українців на існування як окремої нації¹³³, можна побачити, що, заперечуючи право української нації на існування, вказані діячі не заперечують однак самого факту її існування. З огляду на це, можна зробити висновок, що українці ідентифікуються як національна група також ворогом, який імовірно вчиняє злочин геноциду.

2.1.2. Геноцидні діяння РФ

Тоді як для констатації злочину геноциду може бути достатньо вчинення навіть одного з п'яти перелічених у статті 2 Конвенції про геноцид актів¹³⁴, про що вже зазначалося вище, звірства, що вчиняє РФ в ході агресивної війни проти України, підпадають під ознаки принаймні чотирьох з п'яти передбачених

¹³¹ Україна, Верховна Рада України, *Конституція України*, 254к/96-ВР, ухвалено 28 червня 1996, преамбула.

¹³² Denys Azarov та ін., "Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide", *Journal of International Criminal Justice*, 13 червня 2023, 239, <https://doi.org/10.1093/jicj/mqad018>.

¹³³ Ibid. "Стаття Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев»", Президент России, 12 липня 2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.

¹³⁴ Quigley, *The Genocide Convention: An International Law Analysis*, 97.

Конвенцією геноцидних актів, а саме вбивства членів групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам групи; навмисного створення для групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її; та насильної передача дітей з однієї групи людей в іншу.

I. Вбивство членів групи.

Спершу варто звернути увагу на те, що стаття 2 Конвенції, визначаючи поняття злочину геноциду, містить вимогу вбивства «членів» групи як одного з можливих геноцидних діянь без визначення мінімально необхідної їх кількості¹³⁵, що вказує на відсутність в Конвенції вимоги вбивства великої кількості членів певної групи для кваліфікації діянь як геноциду. Як вже було вказано вище, Джон Куіглі зазначав, що оскільки метою Конвенції є попередження злочину геноциду, вона «призначена для того, щоб дозволити діяти до того, як відбудуться масові вбивства»¹³⁶. Окрім цього, Югославський трибунал у справі *Krstic* визначив, що геноцид «може бути вчинений шляхом одного або кількох вбивств»¹³⁷. Тобто поза межами питання про доведення геноцидного наміру, для того, щоб стверджувати, що вбивство членів групи є актом геноциду, що вчиняється шляхом вбивства, кількість фактично вчинених вбивств значення не має.

З початку агресивних дій у 2014 році Росія цілеспрямовано та систематично вбиває українців – військових, що боронять державу на фронті, цивільних чоловіків, жінок та дітей. Лише за офіційними даними ООН, викладеними в опублікованому у лютому 2025 року інформаційному бюлетені, у період з 24 лютого 2022 року до 30 листопада 2024 року загинули щонайменше 12 654 цивільні особи, з яких 673 дитини¹³⁸. Вказані дані охоплюють лише три роки з

¹³⁵ *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, art. 2.

¹³⁶ Quigley, *The Genocide Convention: An International Law Analysis*, 97.

¹³⁷ *Prosecutor v. Krstic*, IT-98-33-T, para. 685.

¹³⁸ "Human rights 3 years into Russia's invasion of Ukraine, Ukrainian", <https://hrmmu-3-year-update.my.canva.site/ukrainian>.

початку повномасштабного вторгнення та не враховують кількість загиблих від дій країни-агресора за вісім років війни на сході України до лютого 2022 р.. Окрім цього, варто зазначити, що наведені показники відображають лише офіційно задокументовані випадки, в той час як реальна кількість загиблих цивільних є значно вищою.

Щодня атакуючи українські міста, РФ використовує заборонену міжнародними нормами зброю невибіркової дії, зокрема касетні боеприпаси, фосфорні бомби, вогнеметну зброю, а також хімічну зброю¹³⁹. Одним з найбільш показових випадків обстрілів мирного населення є цілеспрямоване бомбардування театру у Маріуполі 16 березня 2022 року. В театрі, який був чітко ідентифікований як цивільний об'єкт, як вказує Amnesty International, «мабуть, більше ніж будь-яка інша локація у місті», із написом «діти» на даху будівлі, переховувалися сотні жителів міста, більшість з яких загинули в результаті цієї атаки¹⁴⁰.

Окрім обстрілів з використанням ракет та ударних дронів, росіяни масово вбивають та страчують українців на тимчасово окупованих територіях України¹⁴¹. Станом на 10 січня 2023 року на деокупованих територіях України було виявлено 21 масове поховання у Донецькій, Київській, Харківській та Херсонській областях, з яких було ексгумовано понад тисячу тіл цивільних та

¹³⁹ Віра Хмельницька, "Росія обстрілює Україну забороненою зброєю: якою саме і у чому її небезпека", ТСН.ua, 11 серпня 2022, <https://tsn.ua/exclusive/fosforni-bombi-i-kasetni-bojepripasi-yaku-zaboronenu-zbroyu-vikoristovuyue-rosiya-proti-ukrayinciv-ta-yaki-naslidki-foto-video-2132140.html>. Тимур Короткий та Інна Заворотько, "Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України", ZMINA, 13 червня 2022, <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovih-dij-yaki-rosiya-vykorystovuyue-u-vijni-proti-ukrayiny/>. Олег Галів, "«Ми закінчили експертизу щодо Оленівки» – директор КНДІСЕ про використання Росією забороненої зброї", Радіо Свобода, 22 серпня 2023, <https://www.radiosvoboda.org/a/ekspertyza-ruvin-zaboronena-zbroya-rosiya/32558254.html>. "Росія регулярно використовує хімічну зброю - постпред України при ОЗХЗ", Укрінформ, 10 жовтня 2024, <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3914716-rosia-regularno-vikoristovue-himicnu-zbrou-postpred-ukraini-pri-ozhz.html>.

¹⁴⁰"Ukraine: "Children": The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine - Amnesty International", Amnesty International, 30 червня 2022, <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/5713/2022/en/>.

¹⁴¹"Ukraine: Russian forces extrajudicially executing civilians in apparent war crimes – new testimony", Amnesty International, 7 квітня 2022, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/04/ukraine-russian-forces-extrajudicially-executing-civilians-in-apparent-war-crimes-new-testimony/>.

військових¹⁴². Тільки в Бучанському районі Київської області було виявлено більше тисячі тіл цивільних, близько 650 з яких були страчені шляхом розстрілу¹⁴³. Багато тіл було знайдено зі зв'язаними за спиною руками та слідами катувань, що є очевидними ознаками страти¹⁴⁴. У звіті Управління Верховного Комісара ООН з прав людини зазначено, що «цивільних осіб розстрілювали під час спроби залишити район на своїх автомобілях; російські солдати сумарно страчували беззбройних місцевих цивільних чоловіків, якщо підозрювали їх в наданні підтримки українським силам або розглядали як іншу можливу майбутню загрозу; інші були застрелені солдатами на вулицях чи снайперами, коли намагалися перейти дорогу чи іншим чином зібрати необхідні для життя речі; деякі цивільні особи, схоже, були вбиті суто свавільно. Людей, які, як вважалося, підтримували українські сили, іноді перед убивством катували»¹⁴⁵.

II. Заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам групи.

Руандійський трибунал, надаючи тлумачення цьому геноцидному діянню у рішенні у справі *Rutaganda* вказав, що «Палата розуміє слова «серйозні тілесні ушкодження або розумовий розлад» як такі, що включають акти фізичних чи психічних тортур, нелюдського або принизливого поводження, згвалтування, сексуальне насильство та переслідування», а «серйозна шкода» (*serious harm*) не обов'язково спричиняє постійну або не виправну шкоду»¹⁴⁶.

За матеріалами Human Rights Watch, організація виявила докази страт, катувань, насильницьких зникнень, нелюдського та такого, що принижує людську гідність, поводження на деокупованих територіях у Київській,

¹⁴² Тетяна Войтюк, "Поліція ексгумувала понад тисячу тіл з місць масових поховань на деокупованих територіях", Суспільне Новини, 10 січня 2023, <https://suspilne.media/356168-policia-eksgumuvala-ponad-tisacu-til-z-misc-masovih-pohovan-na-deokupovanih-teritoriah/>.

¹⁴³ Sarah Rainsford, "Ukraine: The children's camp that became an execution ground", BBC News, 15 травня 2022, <https://www.bbc.com/news/world-europe-61442387>.

¹⁴⁴ "Ukraine: Russian Forces' Trail of Death in Bucha", Human Rights Watch, 21 квітня 2022, <https://www.hrw.org/news/2022/04/21/ukraine-russian-forces-trail-death-bucha>.

¹⁴⁵ OHCHR, *The situation of human rights in Ukraine in the context of the armed attack by the Russian Federation, 24 February to 15 May 2022*(2022).

¹⁴⁶ *The Prosecutor v. Rutaganda*, para. 51.

Чернігівській, Херсонській, Запорізькій та Харківській областях¹⁴⁷. Національна поліція України зафіксувала щонайменше 88 облаштованих росіянами катівень, частина з яких досі функціонують на тимчасово окупованих територіях України¹⁴⁸. Слідчі «Мобільної групи правосуддя», колектив міжнародних слідчих, який співпрацює з Офісом генерального прокурора України, за результатами проведеного не деокупованих територіях розслідування дійшли висновку, що мережа катівень діяли як єдиний механізм в межах реалізації продуманого плану по знищенню української ідентичності. Вказаний план, за словами керівника групи Вейна Джордаша, складався з трьох послідовних етапів: перший етап полягав у затриманні та, у більшості випадків, вбивстві категорії «лідерів», які могли б фізично чи в культурному аспекті чинити опір окупації; на другому етапі відбувався процес «фільтрації», тобто виявлення усіх, кого підозрювали у зв'язках із «лідерами», утримання їх у катівнях та допити із застосуванням тортур; третій етап передбачав власне знищення української ідентичності, що включає зокрема вилучення зі шкіл української програми, конфіскацію української літератури та «предметів, які вважаються проукраїнськими, таких як прапори або футболки з національними кольорами»¹⁴⁹.

У звіті, підготовленому українськими правозахисними організаціями Зміна (the Human Rights Centre ZMINA) та Медійна ініціатива за права людини (the Media Initiative for Human Rights) спільно із Всесвітньою організацією проти катувань, було встановлено, що методи катувань були ідентичними у різних регіонах та місцях, де вони здійснювалися, найпоширенішими з яких були

¹⁴⁷ "Ukraine: Executions, Torture During Russian Occupation", Human Rights Watch, 18 травня 2022, <https://www.hrw.org/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation>. "Ukraine: Torture, Disappearances in Occupied South", Human Rights Watch, 22 липня 2022, <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>. Human Rights Watch, "Ukraine: Russian Forces Tortured Iziium Detainees", Human Rights Watch, 19 жовтня 2022, <https://www.hrw.org/news/2022/10/19/ukraine-russian-forces-tortured-izium-detainees>.

¹⁴⁸ "Керівник ГСУ Нацполіції: На деокупованих територіях зафіксовано 57 катівень, облаштованих ворогом, іще 35 розташовані на не підконтрольній Україні території", Інтерфакс-Україна, 31 січня 2024, <https://interfax.com.ua/news/general/963960.html>.

¹⁴⁹ "Російські катівні в Україні працюють як єдиний механізм. Розслідування міжнародних слідчих - BBC News Україна", BBC News Україна, 3 березня 2023, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64795431>.

катування електричним струмом, «професійне» побиття та голодування. Окрім цього, під час допитів використовували також такі методи як задушення, імітація страти, катування яскравим світлом тощо. Поза допитами жертви піддавалися нелюдському та такому, що принижує людську гідність, поводженню, зокрема їх тримали у суттєво переповнених камерах без спальних місць, у місцях з низькими та високими температурами, у камерах зовсім без світла або із цілодобовим яскравим освітленням, обмежували або зовсім позбавляли доступу до їжі, води, туалету тощо¹⁵⁰.

Застосування тортур щодо українців підтвердила Незалежна міжнародна комісія ООН з розслідування порушень в Україні, яка у своєму звіті вказала про застосування до жертв погроз, психологічного тиску, таких методів як «утоплення», порізи різних частин тіла, позбавлення сну, ін'єкції невідомих речовин тощо¹⁵¹. Окрім цього, Комісія задокументувала випадки сексуального насильства та зґвалтувань, які, як зазначено у звіті, часто відбувалися на очах у родини жертв, а також поєднувалися із іншими виявами жорстокості, зокрема побиттям, порізами частин тіла, пострілами біля голови жертви тощо¹⁵².

Окремо варто зазначити, що випадки катувань та сексуального насильства застосовувались росіянами не тільки на тимчасово окупованих територіях України, але і щодо військовополонених. В одному зі звітів ООН вказується, що майже кожен з опитаних українських військовополонених повідомляв про застосування тортур під час перебування у полоні, більше половини піддавалися сексуальному насильству¹⁵³.

¹⁵⁰ Human Rights Centre ZMINA та ін., "UKRAINE: Systematic Torture of Civilian Hostages in Territories under Russian Control", Центр прав людини ZMINA, 8, <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/ukraine-general-allegation-letter.pdf>.

¹⁵¹ Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, *Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine to the Human Rights Council*(2023), A/78/540, paras. 48-69, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A-78-540-En.pdf>.

¹⁵² Ibid, paras. 74-89.

¹⁵³ OHCHR, *Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024*(2024), <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/report-human-rights-situation-ukraine-1-dec-2023-29-feb-2024.pdf>.

III. Навмисне створення для групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її.

Югославський та Руандійський трибунали у своїх рішеннях неодноразово зверталися до тлумачення цього геноцидного діяння. Так, у справі *Akayesu* МКТР вказав, що ці слова мають тлумачитись як «методи знищення, якими злочинець не безпосередньо вбиває членів групи, але які, зрештою, спрямовані на фізичне винищення їх», а засоби вчинення такого діяння включають, зокрема, «мізерне харчування» (“a subsistence diet”), систематичне вигнання з житла (“systematic expulsion from homes”) та обмеження основних медичних послуг до рівня нижче мінімальних вимог¹⁵⁴.

Оскільки питання геноцидних діянь не є безпосередньо предметом цього дослідження, у його межах неможливо охопити увесь обсяг створених РФ умов, спрямованих на знищення українців як групи. Незважаючи на це, варто розглянути декілька важливих факторів.

Перший аспект, на який необхідно звернути в цьому контексті – позбавлення житла. По-перше, за даними міжнародної організації з міграції ООН станом на лютий 2024 року, за два роки повномасштабного вторгнення більше чотирнадцяти мільйонів українців, тобто майже третина загального населення України, були вимушені покинути свої домівки у зв'язку з окупацією населених пунктів, веденням активних бойових дій тощо¹⁵⁵. По-друге, майже щодня РФ здійснює обстріли українських міст та руйнує домівки українців, через що сотні тисяч людей залишились без житла. За оцінкою KSE Institute станом на січень 2024 року кількість житлових будинків, пошкоджених та зруйнованих внаслідок бойових дій та постійних обстрілів, сягає двохсот п'ятдесяти тисяч¹⁵⁶. Варто зазначити, що наведені дані охоплюють період двох років від початку

¹⁵⁴ *The Prosecutor v. Akayesu*, para. 505-506.

¹⁵⁵ "Millions Assisted, Millions More Still in Need Two Years into Ukraine War, Says IOM", International Organization for Migration, 22 лютого 2024, <https://www.iom.int/news/millions-assisted-millions-more-still-need-two-years-ukraine-war-says-iom>.

¹⁵⁶ "Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд — оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року - Kyiv School of Economics", Kyiv School of Economics, 12 лютого 2024, <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zroslo-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>.

повномасштабної війни РФ проти України, яка наразі триває вже понад три роки, окрім цього необхідно пам'ятати, що вони не враховують усі руйнування та велику кількість осіб, які вимушені були залишити свої домівки за вісім років війни на сході України та внаслідок окупації Криму.

Починаючи з жовтня 2022 року РФ систематично атакує об'єкти енергетичної інфраструктури України, активізуючи такі обстріли в осінньо-зимній період, внаслідок чого мільйони українців кожного року в холодну пору року страждають від відсутності опалення, світла, водопостачання тощо¹⁵⁷.

Діяння РФ в Україні створюють такі умови, за яких відбувається обмеження, у випадку прифронтових регіонів подекуди навіть позбавлення доступу населення до базових медичних послуг. Представник Всесвітньої організації охорони здоров'я (надалі – ВООЗ) в Україні Ярно Хабіхт повідомив, що за три роки повномасштабної війни ВООЗ верифікувала понад дві тисячі двісті атак на систему охорони здоров'я, внаслідок багатьох з яких було пошкоджено або зруйновано медичні заклади¹⁵⁸. За даними Міністерства охорони здоров'я України станом на лютий 2025 року росіяни пошкодили та зруйнували 2 285 об'єктів медзакладів¹⁵⁹.

Окремо необхідно згадати про підриг Каховської ГЕС, що спричинив жахливі наслідки у вигляді загибелі людей, пошкодження та руйнування домівок та господарств тощо, і окрім цього призвів до справжньої екологічної

¹⁵⁷ ОCHA, *Ukraine Humanitarian Response 2023: Situation Report* (2023), <https://www.unocha.org/publications/report/ukraine/ukraine-humanitarian-response-2023-situation-report-23-nov-2023-enuk>. UNICEF, *Ukraine Humanitarian Situation Report 1 to 30 November 2024* (2024), <https://www.unicef.org/ukraine/en/media/49676/file/UNICEF%20Ukraine%20Humanitarian%20Situation%20Report%20No.46%201-30%20November%202024.pdf.pdf>. ОCHA, *Ukraine: Situation Report* (2024), XXXX, <https://www.unocha.org/publications/report/ukraine/ukraine-situation-report-december-2024>.

¹⁵⁸ Ганна Левченко, "Система охорони здоров'я має впоратися з тиском трьох років повномасштабної війни – Ярно Хабіхт", *Інтерфакс-Україна*, 20 лютого 2025, <https://interfax.com.ua/news/interview/1049542.html>.

¹⁵⁹ "За три роки повномасштабної війни росіяни пошкодили та зруйнували 2 285 медичних закладів України, - Комітет з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медичного страхування", *Офіційний портал Верховної Ради України*, 24 лютого 2025, https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/258965.html.

катастрофи, наслідки якої наразі важко оцінити в повному обсязі, і які «даватимуться взнаки багатьом прийдешнім поколінням українців»¹⁶⁰.

IV. Насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу.

Окрім усіх перелічених вище звірств, у ході агресивної війни проти України РФ масово викрадає українських дітей. Хоча станом на червень 2024 року кількість офіційно зареєстрованих викрадених дітей становила двадцять тисяч¹⁶¹, реальні цифри таких випадків можуть сягати сотень тисяч¹⁶².

17 березня 2023 року МКС видав ордери на арешт президента РФ Путіна та уповноваженої президента РФ у справах дитини Львової-Белової за підозрою у вчиненні воєнного злочину незаконної депортації та незаконного переміщення населення, а саме дітей, з тимчасово окупованих територій України до РФ¹⁶³. Хоча у вказаних ордерах МКС кваліфікував викрадення дітей як воєнний злочин, такі діяння безперечно становлять собою один з передбачених Конвенцією геноцидних актів, а саме насильного переміщення дітей з однієї групи до іншої. Як зазначає Комісія, насильницьке переміщення дітей «має особливо серйозні наслідки для майбутньої життєздатності групи як такої»¹⁶⁴. МС ООН вказав, що насильне переміщення дітей з однієї групи до іншої «може також слугувати фізичному знищенню групи, повністю або частково, оскільки таке передання може знизити здатність групи до самовідновлення, а відтак і виживання в довгостроковій перспективі»¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Azarov та ін., "Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide", 261.

¹⁶¹ Олена Ярема, "З 20 тисяч викрадених Росією дітей в Україну вдалося повернути 800, - Ірина Верещук", detector.media, 24 червня 2024, <https://detector.media/infospace/article/228704/2024-06-24-z-20-tysyach-vykradenykh-rosiieyu-ditey-v-ukrainu-vdalosya-povernuty-800-iryna-vereshchuk/>.

¹⁶² "Львова-Белова заявила про вивезення до Росії 700 тисяч українських дітей", ТСН.ua, 31 липня 2023, <https://tsn.ua/svit/rosiya-zayavila-pro-vivezennya-700-tisyach-ukrayinskih-ditey-zvit-ombudsmenki-2381296.html>. Марія Горбань, "«Може вважатися злочином проти людяності»: звіт ОБСЄ щодо депортації Росією українських дітей", Радіо Свобода, 4 травня 2023, <https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-obsye-pro-deportatsiyi-ukrayinskykh-ditey-rosiieyu/32396448.html>.

¹⁶³ "Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova", 17 березня 2023, https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and?fbclid=IwAR0nGUmKFEJFyzIyebHaDKXOBtR3vQjinjCpn_e2GNnN9AdwGmh2IE8YxU.

¹⁶⁴ International Law Commission, *Report of the International Law Commission on the work of its forty-eighth session, 6 May–26 July 1996*, UN Doc. A/51/10.

¹⁶⁵ *Croatia v. Serbia*, para. 136.

Викрадаючи українських дітей, росіяни переміщують їх у російське культурне та мовне середовище, віддають на всиновлення російським сім'ям, часто змінюючи при цьому особисті дані дітей (прізвище, ім'я, по-батькові, місце та дату народження), навчають у російських школах, не даючи можливості вивчати рідну мову та ізолюючи від усього «українського»¹⁶⁶. Усе вказане свідчить про здійснення РФ систематичної політики зі знищення української ідентичності викрадених дітей. З огляду на викладене, дуже важливим чинником є визнання депортації українських дітей до Росії актом геноциду з боку Парламентської асамблеї Ради Європи (надалі – ПАРЄ), яка закликала до належного розслідування цього злочину¹⁶⁷.

2.2. Намір РФ на знищення українців як нації

Оскільки, як було встановлено вище, українська нація належить до захищених груп у розумінні Конвенції, а злочини, які вчиняє РФ у ході війни проти України, відповідають визначенням у ній геноцидним діянням, можна впевнено стверджувати про наявність у діях РФ об'єктивних ознак злочину геноциду. Вказане, у свою чергу, створює підґрунтя для розгляду одного з найважливіших елементів геноциду – наміру знищити групу, доведення якого є ключовим компонентом у підтвердженні того, що РФ вчиняє геноцид проти української нації.

2.2.1. Історичне підґрунтя

¹⁶⁶ Azarov та ін., "Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide", 263. "Нерозквітлі - Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини — Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини(діти)", Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - Головна, <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/>. "Переопилени - Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини", Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - Головна, https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна_доповідь_ПЕРЕОПИЛЕНІ.pdf.

¹⁶⁷ ПАРЄ, *Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators*, Resolution 2495 (2023), ухвалено 27 квітня 2023.

Дослідження історичного контексту є усталеною практикою міжнародних трибуналів при розгляді ними справ за звинуваченнями у вчиненні злочину геноциду. Так, у справі *Prosecutor v. Nahimana et al.* Руандійський трибунал, відповідаючи на заяви обвинувачених щодо важливості «розуміння історії Руанди, і, зокрема, історії етнічної ідентичності та міжетнічних відносин, для розуміння подій, що відбулися в 1994 року в Руанді», визнав важливість історичного контексту для розуміння відповідних подій та його актуальність для справи, з огляду на що здійснив «всебічний огляд історичного контексту»¹⁶⁸.

Зважаючи на природу та масштабність злочину геноциду, важко уявити, що намір знищити групу може виникнути одномоментно, без жодних передумов. Саме тому дослідження історичного підґрунтя та чинників, що передували подіям із ознаками злочину геноциду, є надзвичайно важливим для встановлення та доведення геноцидного наміру.

Намір РФ знищити українську націю має глибоке історичне коріння. Протягом багатьох віків Росія провадить імперську політику поневолення України, спрямовану на знищення українців як нації шляхом заборони української культури, репресій та масового знищення населення.

Після втрати Україною державності, що розпочалося з Березневих статей 1654 року та остаточно завершилося ліквідацією Гетьманщини у 1764 році, а пізніше у 1775 році знищенням Запорозької Січі як останнього осередку української політичної незалежності, Російська імперія послідовно здійснювала кроки до повного викорінення української ідентичності. Починаючи із асиміляційних заходів XVII – XIX століть, що включали фактичну заборону української мови (зокрема, Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року), русифікацію освіти, переслідування української інтелігенції, заборону українських культурних та політичних рухів (наприклад, Кирило-

¹⁶⁸ The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze, ICTR, 3 грудня 2003, ICTR-99-52-T, paras. 105-106.

Мефодіївське братство) тощо¹⁶⁹, Росія поступово перейшла до фізичного знищення українців у ХХ столітті.

Найбільш масштабним та сумновідомим актом знищення українців є Голодомор 1932-1933 років, під час якого загинули мільйони українців. Рафаель Лемкін у своїй доповіді «Радянський геноцид в Україні» назвав Голодомор «класичним прикладом радянського геноциду, [...] найдовшим та найширшим експериментом русифікації»¹⁷⁰, який складався з чотирьох компонентів: знищення інтелігенції як мозку нації (вбивство та депортації вчителів, письменників, митців, мислителів та політичних діячів); ліквідація Української Автокефальної Православної Церкви та Української Греко-Католицької Церкви як душі народу; знищення шляхом виморювання голодом українського селянства як «хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України»; «фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі»¹⁷¹. У доповіді Лемкін також звернув увагу на історичне підґрунтя Голодомору і вказав на те, що це не був одиничний випадок, а радше «вияв довготривалої політики ліквідації неросійських народів шляхом усунення вибраних частин суспільства»¹⁷². На сьогодні понад 30 держав на парламентському рівні, а також Європарламент та ПАРЄ визнали Голодомор 1932-1933 років геноцидом української нації¹⁷³.

Намагання Росії знищити українську націю не обмежились Голодомором. Протягом 20-30-х років ХХ століття, які дістали назву «розстріляне відродження», радянська влада здійснювала масові репресії щодо діячів

¹⁶⁹ Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, "«Пропаший час». Як імперія століттями знищувала українців: хроніка етноциду", ГЛІВКОМ, 25 червня 2023, <https://glavcom.ua/publications/propashchij-chas-jak-imperiya-znishchuvala-ukrajinu-ta-ukrajintsiv-khronika-etnotsidu-936480.html>.

¹⁷⁰ Рафаель Лемкін, *Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)*, ред. Роман Сербин, упоряд. Олеся Стасюк (Майстерня книги, 2009), 37.

¹⁷¹ Ibid, 38-41.

¹⁷² Ibid, 37.

¹⁷³ Наталя Дуляба, "28 країн визнали Голодомор геноцидом українського народу, – МЗС", Львівський портал | Новини Львова, 24 листопада 2024, <https://portal.lviv.ua/news/2024/11/24/28-krain-vyznaly-holodomor-henotsydom-ukrainskoho-narodu-mzs>.

культури, в ході яких було знищено ціле покоління українських митців¹⁷⁴. До трьохсот тисяч українців стали жертвами репресій Великого терору 1937-1938 років, більшість з яких були розстріляні¹⁷⁵. Після Другої світової війни продовжився наступ на українську мову та культуру шляхом русифікації освіти, книговидання, преси тощо, а також репресії та терор проти українських культурних та політичних діячів (інтелігенції).

Із втратою контролю над Україною після розпаду СРСР, Росія, після невдалих спроб підкорення України шляхом просування наративів про «єдиний культурний простір»¹⁷⁶, починаючи з 2014 року перейшла до активних збройних дій із винищення української нації, послідовно повторюючи власну модель поведінки, яка прослідковується протягом століть. З наведеного видно, що геноцидний намір РФ не лише формувався протягом тривалого часу, але і реалізовувався її історичними попередниками. Усе те, що чинить сьогодні РФ, а саме масові вбивства українців, викорінення української мови, культури та традицій на окупованих українських територіях тощо, є продовженням того, що століттями вчинялося спочатку імперською, а пізніше радянською владою Російської держави¹⁷⁷.

2.2.2. Політична доктрина РФ

Одним з ключових елементів у процесі доведення наміру РФ знищити українську націю є політична доктрина РФ. Пануючі в російській ідеології ідеї, зокрема щодо заперечення існування України як держави та українців як окремої нації, є підґрунтям усіх злочинів, що країна-агресор вчиняє в Україні, зокрема

¹⁷⁴ Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, "«Пропаший час». Як імперія століттями знищувала українців: хроніка етноциду".

¹⁷⁵ Ірина Штогрін, "Дослідники: мільйони людей стали жертвами комуністичних репресій в Україні від 1919 по 1991 рік", Радіо Свобода, 19 травня 2024, <https://www.radiosvoboda.org/a/den-pamyati-gertv-represin/30616759.html#:~:text=Служба%20безпеки%20України%20повідомляє,%20що,більшість%20із%20них%20були%20розстріляні.>

¹⁷⁶ Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, "«Пропаший час». Як імперія століттями знищувала українців: хроніка етноциду".

¹⁷⁷ Тарас Здоровило, "Геноцид як звичка: Росія намагається знищити українців з часів царського режиму", Україна Молода, 5 квітня 2023, <https://umoloda.kyiv.ua/number/3849/196/174391/>.

злочину геноциду, а також використовуються РФ для виправдання своїх злочинних діянь.

I. Заперечення існування української нації.

Центральним елементом «геноцидної політики» РФ є заперечення української національної ідентичності. З наведеного вище короткого історичного екскурсу видно, що ця ідея не є новою, а розвивалася та реалізувалася Російською державою протягом тривалого часу. Сьогодні президент Путін та інші представники «путінського режиму» продовжують використовувати заперечення існування української нації як важливу частину державної ідеології.

Після окупації Росією Криму та частини територій Луганської та Донецької областей України Російський інститут стратегічних досліджень опублікував збірку статей «Україна – це Росія», присвячену «єдності русского міра та подолання радикального регіоналізму «українства»»¹⁷⁸. Автори описують, як українців, які іменуються «південноросійським населенням», вразив «вірус самозакоханого регіоналізму», тобто прагнення до незалежності та виходу з-під російського впливу¹⁷⁹. Окрім цього «українство» описується як «своєрідний російський регіональний вестернізм»¹⁸⁰. Наведені терміни та формулювання просувають наратив, що українці не є нацією, а лише політичною сепаратистською течією всередині єдиного російського народу.

У квітні 2016 року Дмитро Медведєв, на той час прем'єр-міністр Росії, згідно із опублікованою на сайті кабінету міністрів заявою заперечив існування України як держави, вказавши відносно східних регіонів України, що у 2013 році (тобто до окупації РФ) там «була промисловість, але ще не було держави»¹⁸¹.

¹⁷⁸ Михаил Смолен та ін., "Украина - это Россия", LiveLib, <https://www.livelib.ru/book/1001469412-ukraina-eto-rossiya-mihail-smolin>. Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 74, <https://rchr.org.ua/analytics/genoczyd-v-ukrayini-yurydychnyj-analiz/>.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Anna Dolgov, "Russian Prime Minister: Ukraine Has 'No Industry, or State'", The Moscow Times, 5 квітня 2016, <https://www.themoscowtimes.com/2016/04/05/russian-prime-minister-ukraine-has-no-industry-or-state-a52385>. Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 74.

У 2019 році тогочасний заступник голови комітету Держдуми Росії з питань культури Володимир Бортко у статті, опублікованій на сайті державного медіа Russia Today, зазначив, що «Україна хоче позиціонувати себе як окрему націю. Вони намагаються підкреслити якусь різницю, але її немає»¹⁸².

Колишній помічник президента Путіна Владислав Сурков у 2020 році порівняв українську національну свідомість із розумовим розладом, заявивши, що «України немає. Існує українство. Тобто специфічний розлад умів. Дивним чином доведене до крайніх ступенів захоплення етнографією. Таке криваве краєзнавство. Сумбур замість держави. Борщ, Бандера, бандура є. А нації немає. Брошура «Самостійна Україна» є, а України немає»¹⁸³. Цікаво, що далі у тому самому інтерв'ю Сурков вказав, що «Відносини з Україною ніколи не були простими, навіть коли Україна була у складі Росії. Україна для імперської та радянської бюрократії завжди була справою клопіткою. То отаман Полуботок підведе, то западенці до Гітлера переметнуться. Примус силою до братерських стосунків – єдиний метод, який історично довів ефективність на українському напрямку. Не думаю, що буде винайдено якийсь інший».¹⁸⁴ З вказаних слів колишнього посадовця та прибічника путінського режиму можна побачити, що концепція «братерських народів» є винаходом Росії, зокрема для підпорядкування собі України, яка завжди прагнула йти своїм шляхом, а також, що протягом усієї історії українсько-російських відносин Росія застосовувала силу у своїх намаганнях знищити Україну та українців і продовжуватиме це робити надалі.

Окрім простого заперечення існування України та української нації, росіяни спотворюють історичні факти та фактично пишуть власний варіант історії. Найяскравішим прикладом є промова президента Путіна 21 лютого 2022

¹⁸² Роман Шимаєв та ін., "«Расколоть братские народы»: в Москве ответили на слова Климкина об «украинском происхождении» России и Белоруссии", RT на русском, 1 березня 2019, <https://russian.rt.com/ussr/article/607001-rossiya-belorussiya-proishozhdenie-ukraina-klimkin>. Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 74.

¹⁸³ Алексей Чеснаков, "Сурков: мне интересно действовать против реальности", Актуальные комментарии, 26 лютого 2020, <https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>. Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 75.

¹⁸⁴ Ibid.

року, напередодні повномасштабного вторгнення в Україну. Продовжуючи викладений в опублікованій у липні 2021 року статті «Про історичну єдність росіян і українців» наратив про Україну як «дитя радянської епохи»¹⁸⁵, Путін у своїй промові стверджував, що «сучасна Україна цілком та повністю була створена Росією, точніше, більшовицькою, комуністичною Росією. Цей процес розпочався практично одразу після революції 1917 року, причому Ленін і його соратники робили це вельми брутальним по відношенню до самої Росії способом – за рахунок відокремлення, відторгнення від неї частини її власних історичних територій»¹⁸⁶, зобразивши Україну як штучно створене радянською владою утворення, чим заперечив більш ніж тисячолітню історію України та українського народу.

II. Концепція «русского міра».

Тісно пов'язаною із ідеєю заперечення існування української нації є концепція «русского міра», оскільки росіяни не лише заперечують її існування, а ще й стверджують про існування «единой русской нации», до якої належать українці, росіяни та білоруси, та необхідність об'єднання їх в одній державі.

У згаданій вже статті «Про історичну єдність росіян і українців» Путін обґрунтовує існування «триєдиного народу, що складається з великоросів [росіян], малоросів [українців] і білорусів»¹⁸⁷.

Раніше Володимир Бортко у наведеній вище статті вказував, що Київська Русь – це «спільне місце народження нашої держави – саме нашої, яка складається з трьох гілок. Це один і той самий народ»¹⁸⁸.

Рівно за місяць до повномасштабного вторгнення РФ в Україну, у січні 2022 року депутат Держдуми РФ Анатолій Вассерман на пленарному засіданні парламенту заявив, що «українці – невід'ємна частина російського народу», а

¹⁸⁵ "Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев»".

¹⁸⁶ "Обращение Президента Российской Федерации", Президент России, 21 лютого 2022, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67828>.

¹⁸⁷ "Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев»".

¹⁸⁸ Шимаев та ін., "«Расколоть братские народы»: в Москве ответили на слова Климкина об «украинском происхождении» России и Белоруссии".

український народ «вигадали» націоналісти, які «тепер намагаються створити його будь-якими доступними їм засобами»¹⁸⁹.

Відомий російський пропагандист Петро Акопов у статті, що була опублікована після початку спеціальної воєнної операції (надалі – СВО), оголошеної Путіним 24 лютого 2022 року, вказує, що таким чином «Росія відновлює свою історичну повноту, збираючи рускій мір, рускій народ разом – у всій його сукупності великоросів, білорусів і малоросів», внаслідок чого Українська державність «буде перебудована, перезаснована і повернута у свій природний стан частини русского міра»¹⁹⁰.

Голова комітету Держдуми РФ з міжнародних справ Леонід Слуцький неодноразово звертався до концепції «русского міра» у своєму Telegram-каналі, вказуючи, зокрема, що СВО Росії в Україні є «кульмінацією запеклої цивілізаційної битви, розв'язаної не нами. Але ціна перемоги в ній тепер – порятунок від загибелі всього русского міра» (7 травня 2022); доведення СВО до кінця є «питанням виживання русского міра та російської цивілізації» (17 липня 2022)¹⁹¹.

III. Концепція «денацифікації».

Як влучно зазначає у своїй статті щодо російських звірств в Україні Енн Еплбаум, «[...] хоча не кожне використання мови ворожнечі призводить до геноциду, усім геноцидам передувала мова ворожнечі»¹⁹². Так, нацисти називали євреїв «щурами» та «вошами»; під час геноциду в Руанді гуту таврували тутсі «тарганями» (inyenzi); а серби в Боснії використовували до боснійських мусульман різноманітні дегуманізуючі терміни, такі як «турки» (turks) та «брудні

¹⁸⁹ Стас Малаев, "Вассерман заявил, что украинский народ «сочинили» националисты - Газета.Ru | Новости", Газета.Ru, 25 січня 2022, <https://www.gazeta.ru/social/news/2022/01/25/17192923.shtml>.

¹⁹⁰ Петр Акопов, "Наступление России и нового мира", РИА Новости, 26 лютого 2022, <https://web.archive.org/web/20220226051154/https://ria.ru/20220226/rossiya-1775162336.html>.

¹⁹¹ Клара Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка", Just Security, 11 січня 2024, <https://www.justsecurity.org/81797/russias-eliminationist-rhetoric-against-ukraine-a-collection-ua/>.
Леонід Слуцький (@slutsky_1), Telegram, 7 травня 2022, https://t.me/s/slutsky_1/866.
Леонід Слуцький (@slutsky_1), Telegram, 17 липня 2022, https://t.me/s/slutsky_1/866.

¹⁹² Anne Applebaum, "Ukraine and the Words That Lead to Mass Murder", The Atlantic, 25 квітня 2022, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/06/ukraine-mass-murder-hate-speech-soviet/629629/>.

мусульмани» (Balijas), тощо¹⁹³. Подібним чином РФ таврує українців «нацистами», виправдовуючи таким чином необхідність боротьби з ними до повного винищення. Однак, на відміну від наведених вище прикладів, порівняння українців із нацистами виходить за межі використання принизливої лексики виконавцями злочину геноциду з метою дегуманізації представників захищеної групи, оскільки протистояння нацизму використовується Росією у вигідних їй цілях ще з часів СРСР і становить важливу частину політичної доктрини РФ¹⁹⁴. Так, створений під час Другої світової війни міф про «Велику вітчизняну війну радянського народу» проти нацистів досі використовується Росією для поширення ідеї єдиного народу та необхідності його захисту від спільного ворога – «нацистів», а також створення образу Росії як визволительниці від нацистських загарбників та їхньої тиранії, борця за свободу та права «руських» людей.¹⁹⁵

В контексті вчинюваних в Україні звірств, РФ використовує концепцію денацифікації для дегуманізації, демонізації українців, створення образу ворога, якого необхідно знищити¹⁹⁶. Прирівнювання українців до нацистів та твердження про необхідність денацифікації України присутні чи не у кожній заяві стосовно України політичних лідерів РФ, а також російських пропагандистів, які створюють світоглядне підґрунтя для обґрунтування необхідності знищення українців.

У зверненні 24 лютого 2022 року щодо проголошення СВО в Україні, президент Путін називає українців «крайніми націоналістами» та «неонацистами» та стверджує, що вони «полізуть» в Крим та на Донбасс «з війною, з тим щоб убивати, як убивали беззахисних людей карателі з банд українських націоналістів, пособників Гітлера під час Великої Вітчизняної

¹⁹³ Azarov та ін., "Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide", 241.

¹⁹⁴ Ibid, 242.

¹⁹⁵ Ibid. Юрій Ноевий, "9 травня – день пам'яті про окупацію", Українська правда, 10 травня 2009, <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/05/10/3931923/>.

¹⁹⁶ Azarov та ін., "Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide", 243.

війни»¹⁹⁷. Звинувачуючи названий ним «київський режим» у «знуцаннях» та злочині геноциду, Путін визначив метою СВО «демілітаризацію та денацифікацію України, а також віддання під суд тих, хто скоїв численні криваві злочини проти мирних жителів, зокрема й громадян Російської Федерації»¹⁹⁸. У зверненні Путін широко маніпулює міфом про Велику вітчизняну війну, вказуючи, що «жертви, принесені нашим народом на вівтар перемоги над нацизмом, священні», а також, звертаючись до українських військових каже, що «Ваші батьки, діди, прадіди не для того билися з нацистами, захищаючи нашу спільну Батьківщину, щоб сьогоднішні неонацисти захопили владу в Україні. Ви давали присягу на вірність українському народу, а не антинародній хунті, яка грабує Україну і знущається з цього самого народу»¹⁹⁹. Окрім цього, виправдовуючи окупацію Криму, Путін зазначає, що «У 2014 році Росія була зобов'язана захистити жителів Криму і Севастополя від тих, кого ви самі називаєте "нациками". Кримчани і севастопольці зробили свій вибір – бути зі своєю історичною Батьківщиною, з Росією»²⁰⁰. З наведеного яскраво видно, як президент Путін у своєму зверненні просуває ідею єдиного народу та «спільної Батьківщини», звинувачує українців у зв'язках із нацистами під час Другої світової війни, називає українську владу та усіх прибічників «неонацистами», з чого випливає єдиний логічний висновок – для українців існує два варіанти – або вони визнають себе росіянами та возз'єднуються із Росією, або підтримують нацистський «київський режим», чим самі перетворюються на нацистів, а отже підлягають знищенню у процесі «денацифікації». Як дуже влучно визначив відомий історик Тімоті Снайдер, відповідно до сучасної російської політики денацифікації, «нацист – це українець, який відмовляється визнати себе

¹⁹⁷ "Обращение Президента Российской Федерации", Президент России, 24 лютого 2022, <http://kremlin.ru/events/president/news/67843>.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid.

росіянином»²⁰¹, що чітко прослідковується у цьому зверненні, як і в багатьох інших заявах та зверненнях російських політичних діячів.

Подібні наративи містилися у вже згаданій вище статті Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», де він вказує на те, як українці прославляють «Бандеру, який співпрацював із нацистами», роблячи таким чином «усе, щоб викреслити з пам'яті молодих поколінь імена справжніх патріотів і переможців, якими завжди пишалися на Україні»²⁰². Останніми Путін називає «українців, які воювали в лавах Червоної Армії, у партизанських загонах», вказуючи, що для них «Велика Вітчизняна війна була саме Вітчизняною, тому що вони захищали свій дім, свою велику спільну Батьківщину»²⁰³.

Марія Захарова, офіційна представниця Міністерства закордонних справ Росії, у своїх дописах в Telegram постійно виловлює тези про «єдиний народ» та «нацистське панування в Україні». Серед іншого можна навести допис від 20 серпня 2023 року, в якому зазначено, що «Останні діти гітлерівських посіпак С. Бандери і Р. Шухевича, як і їхні ідеологічні предки, в гонитві за уявною незалежністю і самостійністю насправді знищують свою Батьківщину, перетворюючи її на плацдарм для чергового безперспективного “Drang nach Osten” (“Натиск на Схід”), стаючи сліпим знаряддям західної агресії проти Москви. І їхній кінець буде таким же безславним. Все це робить завдання денацифікації та демілітаризації України безумовним пріоритетом російської зовнішньої політики»²⁰⁴. Інший політичний діяч, заступник голови Держдуми РФ Петро Толстой вказав, що «українську молодь перетворили у Гітлерюгенд»²⁰⁵ (допис в Telegram від 31 березня 2022 року). Дмитро Медведєв у своєму Telegram-каналі зазначає, що «пасіонарна частина українців протягом останніх 30 років молилась на Третій Рейх», а також, що Україна «перетворилась

²⁰¹ Timothy Snyder, "The evidence of atrocity and of intent mounts", Mgrublian Center for Human Rights, 8 квітня 2022, <https://human-rights.cmc.edu/2022/04/14/russias-genocide-handbook/>.

²⁰² "Стаття Володимира Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев»".

²⁰³ Ibid.

²⁰⁴ Елт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Марія Захарова (@MariaVladimirovnaZakharova), Telegram, 20 серпня 2023, <https://t.me/s/MariaVladimirovnaZakharova>.

²⁰⁵ Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 77. Петр Толстой (@petr_tolstoy), Telegram, 31 березня 2022, https://t.me/petr_tolstoy/1300.

ментально на Третій Рейх і вписала до своїх підручників з історії імена іуд і нацистських поплічників»²⁰⁶ (допис в Telegram від 5 квітня 2022 року).

Пропагандист Тимофій Сергейцев у статті «Що Росії робити з Україною», опублікованій на порталі провладного медіа «РИА Новости» 3 квітня 2022 року пише, що «значна частина населення – цілком імовірно, його більшість – опанована та втягнута нацистським режимом у свою політику», «укронацизм» несе в собі не меншу, а більшу загрозу світу та Росії, ніж німецький нацизм гітлерівського зразка», а «значна частина народної маси [...] є пасивними нацистами, пособниками нацизму»²⁰⁷. З огляду на це автор стверджує про необхідність «денацифікації» України, яка «неминуче буде і деукраїнізацією – відмовою від розпочатого ще радянською владою масштабного штучного роздмухування етнічного компонента самоідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії»²⁰⁸, надаючи таким чином терміну «денацифікації» значення знищення ідентичності української нації. Одна з найвідоміших російських пропагандисток, головна редакторка каналу «Russia Today» та голова медіа групи, що керує «Sputnik», «РИА Новости» Маргарита Симоньян вказує, що «ми не випадково називаємо їх [українців] нацистами [...] твоя звірська натура робить тебе нацистом, твоя звірська ненависть та твоя звірська жадоба виривати дітям очі за етнічною ознакою» та додає, що «значна частина України, українського народу поглинута божевіллям нацизму»²⁰⁹.

2.2.3. Заклики (incitement) до знищення українців

²⁰⁶ Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 77. Дмитрий Медведев (@medvedev_telegram), Telegram, 5 квітня 2022, https://t.me/medvedev_telegram/34.

²⁰⁷ Тимофій Сергейцев, "Что Россия должна сделать с Украиной", РИА Новости, 3 квітня 2022, <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>.

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 77. Robyn Dixon, "Ominous Rhetoric Gains Ground in Russia as Its Forces Founder in Ukraine", Washington Post, 13 квітня 2022, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/04/13/russias-war-ukraine-founders-ominous-rhetoric-gains-ground/>.

Окрім просування розглянутих вище наративів, таких як заперечення існування української нації, воз'єднання усіх «русских людей в єдиний народ» та прирівняння українців до нацистів, які самі по собі слугують доказами геноцидного наміру РФ, російські політичні діячі та пропагандисти нерідко прямо висловлюють заклики до знищення українців.

Напередодні повномасштабного вторгнення президент Путін звернувся до України фразою «Нравится не нравится – терпи, моя красавица». Хоча достеменно невідомо, що саме цитував президент, серед варіантів – пісня російської групи «Красная плесень» зі змістом, пов'язаним із некрофільським згвалтуванням, а також твір російського фольклору – частушка, зміст якої також має некрофільський відтінок, у будь-якому випадку така фраза вказує на сприйняття Путіним України як трупа та вчинення щодо неї відповідних змісту наведених творів дій²¹⁰.

Лідер Чеченської Республіки Рамзан Кадіров, який бере активну участь у веденні агресивної війни в Україні, зокрема здійснюючи формування та керівництво чеченськими підрозділами армії РФ, що чинили та продовжують чинити жорстокі злочини проти українців, систематично висловлюється щодо необхідності знищення українців. Так, Кадіров зазначав, зокрема, що «мої брати [...] мають намір вирізати цю ненависну нацистську пухлину»²¹¹ (допис в Telegram від 24 березня 2022 року), «ми просто не маємо права залишити на українській землі жодного націоналіста та бандерівця»²¹² (допис в Telegram від 26 квітня 2022 року).

Голова комітету Думи з міжнародних справ Леонід Слуцький у своєму Telegram-каналі називає українців «гарматним м'ясом», та неодноразово

²¹⁰ "Пресс-конференция по итогам российско-французских переговоров", Президент России, 8 лютого 2022, <http://kremlin.ru/events/president/news/67735>. "«Терпи, моя красавица» Все решили, что Путин слушает «Красную плесень». На самом деле президент цитировал частушки (но все равно матерные) — Meduza", Meduza, 9 лютого 2022, <https://meduza.io/shapito/2022/02/09/terpi-moya-krasavitsa>. Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 75.

²¹¹ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Рамзан Кадыров (@RKadyrov_95), Telegram, 24 березня 2022, https://t.me/s/RKadyrov_95/2251.

²¹² Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Рамзан Кадыров (@RKadyrov_95), Telegram, 26 квітня 2022, https://t.me/s/RKadyrov_95/2251.

стверджуючи, що СВО повинна тривати до остаточної денацифікації України, пише «Це жорстока правда. До останнього українця, так до останнього українця»²¹³ (допис в Telegram від 30 вересня 2022 року). Голова Держдуми В'ячеслав Володін зазначає, що «ті, хто чинять опір, будуть знищені»²¹⁴ (допис в Telegram від 13 жовтня 2022 року), «ми будемо вимагати застосування зброї, яка здатна зупинити та знищити київський терористичний режим»²¹⁵ (допис в Telegram від 3 травня 2023 року), «[нам важливо] зробити усе, щоб послідовників нацизму було знищено!»²¹⁶ (допис в Telegram від 9 травня 2023 року).

Чи не найактивніше серед російських політиків на предмет закликів до знищення України та української нації висловлюється Дмитро Медведєв. Серед найяскравіших його висловлювань варто згадати наступні: «Припинення життєдіяльності, або смерть, колишньої держави [України] супроводжуватиметься шаленим сміхом, непотрібним кривлянням і мерзотними клоунськими кривляннями нацистської банди, що остаточно збожеволіла від великої кількості крові та наркотиків. І гробовим мовчанням західних лікарів, які з холодною зневагою дивляться на агонію ними ж закатованого пацієнта»²¹⁷ (допис в Telegram від 3 лютого 2023 року), «відповідь [...] може бути тільки такою: масове знищення особового складу [...] із завданням ЗСУ максимальної військової поразки. Повний розгром ворога й остаточне повалення нацистського режиму в Києві з його повною демілітаризацією на всій території України. Здійснення актів відплати щодо ключових фігур нацистського режиму незалежно від місць їхнього перебування і без строків давності»²¹⁸ (допис в Telegram від 29 квітня 2023 року), «Ми не повинні зупинятися, поки нинішня

²¹³ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Леонид Слуцкий (@slutsky_1), Telegram, 30 вересня 2022, https://t.me/s/slutsky_1/866.

²¹⁴ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Вячеслав Володин (@vv_volodin), Telegram, 13 жовтня 2022, https://t.me/s/vv_volodin/351.

²¹⁵ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Вячеслав Володин (@vv_volodin), Telegram, 3 травня 2023, https://t.me/s/vv_volodin/351.

²¹⁶ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Вячеслав Володин (@vv_volodin), Telegram, 9 травня 2023, https://t.me/s/vv_volodin/351.

²¹⁷ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Дмитрий Медведєв (@medvedev_telegram), Telegram, 3 лютого 2023, https://t.me/s/medvedev_telegram/11.

²¹⁸ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Дмитрий Медведєв (@medvedev_telegram), Telegram, 29 квітня 2023, https://t.me/s/medvedev_telegram/11.

терористична за своєю суттю українська держава не буде повністю демонтована. Вона повинна бути знищена повністю. А точніше, так, щоб від неї не залишилося навіть попелу. Щоб ця мерзота ніколи, ні за яких обставин не змогла відродитися»²¹⁹ (допис в Telegram від 19 серпня 2023 року).

У наведеній вище статті «Що Росії робити з Україною», пропагандист Тимофій Сергейцев зазначає, що «бандерівська верхівка повинна бути ліквідована, її перевиховання неможливе», водночас вказуючи стосовно населення, яке він назвав «пособниками нацизму», що «справедливе покарання цієї частини населення можливе тільки як несення неминучих тягот справедливої війни проти нацистської системи, яку ведуть якомога дбайливіше й обачніше щодо цивільних осіб», виправдовуючи таким чином вбивство цивільних українців в ході війни проти України²²⁰. Директор мовлення державного ЗМІ «РТ» Антон Красовський під час ефіру, говорячи про українських дітей, заявив, що «топити таких треба було в Тисині, там, де плине кача. Прямо топити цих дітей, топити [...] От сказав, що москалі окупували – і одразу кидаєш у річку з буйною течією», а також запропонував «забивати дітей у «смерекову хату» і палити»²²¹. Далі в ході ефіру Красовський заявив, що «України взагалі не має існувати», та, у відповідь на коментар співрозмовника про те, що Україна все ж таки має «залишатися на карті світу, оскільки там залишиться велика кількість людей, з якими не хотілося б жити в одній державі», не замислюючись відповів «Ну розстріляємо»²²².

Інший відомий пропагандист Владімір Соловйов, який систематично закликає до знищення України та українців, наприклад, 6 травня 2023 зазначив, що «Укро-Рейх повинен припинити своє існування. [...] Всі, хто причетний до терористів, мають бути страчені»²²³, 3 липня того ж року сказав, що «все має бути

²¹⁹ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Дмитрий Медведев (@medvedev_telegram), Telegram, 19 серпня 2023, https://t.me/s/medvedev_telegram/11.

²²⁰ Сергейцев, "Что Россия должна сделать с Украиной".

²²¹ Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 75. Julia Davis (@JuliaDavisNews), X, 23 жовтня 2022, <https://x.com/JuliaDavisNews/status/1584054018145685504>.

²²² Ibid.

²²³ Епт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка".

знищено за допомогою справжньої ядерної зброї! Зітріть Київ з лица землі і встановіть наш прапор серед руїн!»²²⁴, а в листопаді 2023 року зазначив: «Інше питання – чи повинна існувати українська нація. Моя відповідь: в її нинішньому стані – не повинна. Ні! Нація, ідеологія якої становить для нас загрозу, не може існувати поруч з нами»²²⁵, що є чітким закликком до знищення української нації.

2.2.4. Релігійна пропаганда.

Розглянуті вище ідеологічні концепції та заклики до знищення української нації лунають не лише в політичній площині, але також у релігійній, що являє собою «антиукраїнську релігійну пропаганду»²²⁶, яка відіграє важливу роль у злочинах РФ в Україні, в тому числі злочину геноциду, та виражається у двох аспектах. По-перше, подання відповідних наративів за допомогою релігійного, теологічного обґрунтування. По-друге, висловлення наративів без релігійного обґрунтування релігійними діячами, або подання таких наративів релігійними джерелами (релігійні періодичні видання, сайти тощо).²²⁷

Перш за все варто звернути увагу на заяви Російської православної церкви (надалі – РПЦ) та її представників стосовно України та триваючої сьогодні війни, що можуть слугувати для доведення геноцидного наміру РФ.

Важливим доказом є Наказ XXV Всесвітнього російського народного собору «Теперішнє та майбутнє Русского міра» ухвалений 27 березня 2024 року на з'їзді собору під головуванням Патріарха Московського і всієї Русі Кирила, в якому СВО названо «новим етапом національно-визвольної боротьби російського народу, яка ведеться на землях Південно-Західної Русі з 2014 року проти злочинного кийівського режиму і колективного Заходу, який за ним стоїть», а також визначено, що «з духовно-морального погляду СВО є Священною

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна, "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз", 93.

²²⁷ Ibid, 94.

війною, в якій Росія та її народ, захищаючи єдиний духовний простір Святої Русі, виконують місію «того, хто утримує», захищає світ від тиску глобалізму і перемоги осатанілого Заходу»²²⁸. Варто згадати, що на початку повномасштабної війни в Україні, у березні 2022 року, Патріарх Кирило «благословив» російських військових на війну в Україні та вбивство українців, подарувавши ікону командувачу Росгвардії Віктору Золотову²²⁹, висловлювався на підтримку мобілізації в Росії, зокрема у проповіді 20 листопада 2022 року²³⁰, а також підтримує російську політику щодо усиновлення викрадених українських дітей²³¹.

Окрім патріарха Кирила, ідею про «священну» війну в Україні висловлював, наприклад, перший заступник голови Синодального відділу РПЦ МП у зв'язках із суспільством і ЗМІ Олександр Щіпков, який під час виступу на богословській конференції 15 березня 2022 року заявив, що Україна є найяскравішим прикладом нацизму, а також стверджував, що Святійший Патріарх Кіріл підтримує тісний зв'язок з народом Божим [...] особливо це помітно в дні випробувань. У тому числі й зараз, коли Росія бореться з найбільш нелюдською ідеологією в історії – нацизмом»²³².

Важливо, що ПАРЄ у Резолюції 2540, вказавши на те, що РПЦ та Московський Патріарх Кирило, оголошуючи війну проти України та «сатанинського» Заходу «священною війною всіх росіян» та закликаючи православних вірян жертвувати собою заради своєї країни, відстоюють ідеологію «русского міра», визнала РПЦ інструментом російського впливу та

²²⁸ ВРНС, *Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»*, ухвалено 27 березня 2024, <https://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>. "Собор патріарха Кирила заявив про "священну війну" в Україні й "осатанілий Захід". Що на це кажуть УПЦ та ПЦУ - BBC News Україна", BBC News Україна, 28 березня 2024, <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pexzlw4w0o>.

²²⁹ "Глава РПЦ Кирило благословив начальника Росгвардії вбивати українців", НТА, 14 березня 2022, <http://www.nta.ua/public/glava-rpcz-kyrylo-blagoslovyv-nachalnyka-rosgvardiyyi-vbyvaty-ukrayincziv>.

²³⁰ "Святійший Патріарх Кирил: От будущего нашего Отечества и нашей Церкви зависит, в полном смысле слова, будущее мира | Актуальная аналитика", Православие в Татарстане, 21 листопада 2022, <https://tatmitropolia.ru/newses/chistnews/?id=76940>.

²³¹ Юлия Карпухина, "В гости к Патриарху. Дети Донбасса побывали в Москве", Православие.Ru, 8 вересня 2022, <https://pravoslavie.ru/148147.html>. "При Синодальном отделе по благотворительности учрежден Центр по вопросам семейного устройства детей и церковного попечительства о детях", Православие.Ru, 14 жовтня 2022, <https://pravoslavie.ru/148736.html>.

²³² "Святійший Патріарх Кирил. Концептуальное влияние на общественные процессы", Патриархия.ру, 15 березня 2022, <https://www.patriarchia.ru/article/103019>.

пропаганди, ідеологічним продовженням путінського режиму, причетним до злочинів, що вчиняються в ім'я РФ та «русского міра»²³³.

Окрім власне висловів церковних діячів, релігійне обґрунтування злочинів РФ, включно із винищенням українців, нерідко можна почути від російських політиків та пропагандистів.

Так, Владімір Соловйов заявляв, зокрема, що «Йде священна війна. Ми воюємо за саме право людського роду існувати у своєму первісному стані, задуманому Творцем. Ті [українські] дурні, які намагаються боротись – вони борються не проти нас, вони воюють з Богом. [...] Як може продовжувати існувати людство, яке бореться проти Бога? [...] Якщо вдуматися в те, що відбувається, – це сатанізм. Вони біси, по-іншому це не скажеш. Треба розуміти: ігри закінчилися, якщо ми маємо справу зі слугами Князя Тьми, якщо ми маємо справу з диявольським походженням, про які переговори може йти мова? З ким ми говоримо? Які переговори ви можете вести з сатаною? [...] Новий Содом і Гоморра чекають Господнього суду»²³⁴.

Колишній Уповноважений з прав дитини РФ Павло Астахов зазначав, що «Їх [українців] треба знищити і все! Тому що це був би компроміс з дияволом»²³⁵. Військовий командир російського спецпідрозділу «Ахмат» Апти Алаудінов в ефірі російського державного телебачення у грудні 2023 року зазначив, що «Для Росії це священна війна, і більше нічого. [...] Там ми захищаємо інтереси нашого народу з точки зору духовності, моралі, божественних цінностей, загальнолюдських цінностей. Там ми стали буфером від сатанізму, який все ближче і ближче підходив до наших кордонів. По суті, він повністю оточив Росію. Цей сатанізм збирався знищити нашу країну, поглинути її, розірвати на дрібні частини. Ця війна стане відправною точкою»²³⁶. Леонід Слуцький у своєму Telegram-каналі писав: «Ось таких нелюдів розплодив Український

²³³ РАСЕ, *Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy*, Resolution 2540 (2024), ухвалено 17 квітня 2024.

²³⁴ Клара Елт, "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка", Just Security, 11 січня 2024, <https://www.justsecurity.org/81797/russias-eliminationist-rhetoric-against-ukraine-a-collection-ua/>.

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Ibid.

Майдан. Релігія в Україні ними замінюється лжевірою та сектантством, а сама хунта спочатку імені Порошенка, а потім і Зеленського стала розсадником сатанізму»²³⁷ (допис в Telegram від 12 грудня 2022 року).

Викладене є лише невеликою частиною усього обсягу заяв російських релігійних діячів та організацій, політиків та пропагандистів, які обґрунтовують необхідність знищення українців, виправдовують злочин геноциду та інші вчинювані РФ злочини «вищою місією» Росії як борця зі злом, що охопило Україну та увесь західний світ.

2.2.5. «Культурний геноцид»

Переходячи до розгляду «культурного геноциду» в контексті доведення наміру РФ знищити українську націю, спершу варто згадати, що за оригінальною концепцією геноциду Рафаеля Лемкіна, творець цього поняття закладав у його зміст «культурний геноцид» як одну з форм злочину геноциду, та визначав його як діяння, спрямовані на знищення особливих характеристик групи, такі як насильне переміщення дітей до іншої групи; примусове та систематичне вигнання представників культури відповідної групи (науковців, письменників, вчителів тощо); заборона використання національної мови навіть у приватному спілкуванні; знищення книг, надрукованих національною мовою, та заборона їх видання; знищення історичних, культурних пам'яток тощо²³⁸. Хоча акти культурного геноциду, окрім насильного переміщення дітей, не були включені до переліку геноцидних діянь Конвенції, як вже було зазначено раніше, МКТЮ визначив, що відповідні діяння «можуть легітимно розглядатися як докази існування наміру фізично знищити таку групу»²³⁹.

В ході агресивної війни проти України Росія систематично чинить різноманітні акти культурного геноциду, спрямовані на знищення національної

²³⁷ Ibid. Леонид Слуцкий (@slutsky_1), Telegram, 12 грудня 2022, https://t.me/s/slutsky_1/866.

²³⁸ Hiram Abtahi та Philippa Webb, *The Genocide Convention: The travaux préparatoires* (Martinus Nijhoff Publishers, 2008), 232, 235.

²³⁹ *Prosecutor v. Krstic*, IT-98-33-T, para. 580.

ідентичності українців, що є важливим доказом існування геноцидного наміру РФ.

Перший елемент культурного геноциду, на який необхідно звернути увагу – заборона української мови на тимчасово окупованих територіях України. Так, окупаційна влада позбавляє українців доступу до україномовних медіа, забороняє проведення культурних чи інших публічних заходів українською мовою, забороняє використання освіти українською мовою та вивчення української мови в цілому тощо²⁴⁰. Детальніше варто розглянути питання русифікації освіти на тимчасово окупованих територіях України, якому присвячено окремі дослідження.

У доповіді Human Rights Watch «Освіта в умовах окупації. Насильницька русифікація системи шкільної освіти на окупованих українських територіях», задокументовано порушення РФ міжнародного права в контексті права на освіту, та встановлено, що росіяни впроваджують власну шкільну програму, що серед іншого включає використання нових підручників з історії, що «виправдовують російське вторгнення та зображують Україну за нинішньої влади як «неонацистську державу»»; переслідують вчителів, що відмовляються викладати за новою програмою, застосовуючи погрози, позбавлення свободи та тортури; а також погрожують батькам, чиї діти продовжують дистанційно навчатися в українських школах²⁴¹.

Інститут масової інформації (ІМІ) у дослідженні «Культурний геноцид: хто і як впроваджує російську освіту на тимчасово окупованих територіях України» визначає, що Росія впроваджує «побудовані на фейках псевдоісторичні підручники про «подвиги» російських військових та книжки про нібито

²⁴⁰ Уповноважений із захисту державної мови, "Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України", [Mova-ombudsman.gov.ua](https://mova-ombudsman.gov.ua), 19 лютого 2021, <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyad-ukrayinskoyi-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>.

²⁴¹ "Ukraine: Forced Russified Education Under Occupation", Human Rights Watch, 20 червня 2024, <https://www.hrw.org/news/2024/06/20/ukraine-forced-russified-education-under-occupation>. "Росія викоринює українську мову на окупованих територіях - Human Rights Watch", Укрінформ, 20 червня 2024, <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3877052-rosia-vikorinue-ukrainsku-movu-na-okupovanih-teritoriah-human-rights-watch.html>.

«злочини» Києва на Донбасі», забороняє вивчення української мови, впроваджує уроки «патріотичного» виховання тощо²⁴². У дослідженні також визначено чотири «схеми», що були спеціально розроблені та застосовуються РФ для «денацифікації освіти» на тимчасово окупованих територіях України, якими є: «вербування» російських педагогів; «перепідготовка» та «підвищення кваліфікації» колаборантів; відправка до України завербованих студентів, зокрема російських педагогічних факультетів, у рамках «гуманітарних місій» Кремля; та терор українських педагогів²⁴³.

Наступним важливим елементом вчинюваного РФ «культурного геноциду» є знищення української літератури. На тимчасово окупованих територіях України росіяни конфісковують історичну та художню літературу, яка не відповідає кремлівській пропаганді, зокрема мають список «заборонених» імен, серед яких Іван Мазепа, Симон Петлюра, Степан Бандера, Роман Шухевич, В'ячеслав Чорновіл²⁴⁴. За повідомленнями Центру національного супротиву наприкінці 2023 року, а також на початку 2025 року, на тимчасово окупованих територіях майже не залишилося українських книг, які окупанти позиціонують як «екстремістську літературу»²⁴⁵. Варто також відзначити, що росіяни не просто знищують українську літературу, а замінюють її на свою – лише у 2023 році на окуповані території України було завезено близько 2,5 млн російських книг²⁴⁶. Важливо зазначити, що цей елемент «культурного геноциду» РФ не обмежується лише вилученням та знищенням книг на окупованих територіях, оскільки під час систематичних обстрілів усієї території України росіяни спрямовують свої атаки

²⁴² Інститут масової інформації, "КУЛЬТУРНИЙ ГЕНОЦИД: ХТО І ЯК ВПРОВАДЖУЄ РОСІЙСКУ ОСВІТУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ", https://rososvita.imi.org.ua/?fbclid=IwAR07q6Fz4nKPT2mIXZf_NoCT4NrD8IA1KC4fbBSmHuzs5SaWJnYyh0c3IFE#summary.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ "Russians confiscating and destroying Ukrainian literature and history textbooks", Читомо, 25 березня 2022, <https://chytomo.com/en/russians-confiscating-and-destroying-ukrainian-literature-and-history-textbooks/>.

²⁴⁵ Катерина Черновол, "Росіяни знищили майже всю українську літературу на окупованому Сході, - ЦНС", УНІАН, 14 листопада 2023, <https://www.unian.ua/society/rosiyani-znishchili-mayzhe-vsyu-ukrajinsku-literaturu-na-okupovanomu-shodi-cns-12456180.html>. Ігор Бережанський, "'В кращих традиція нацистів': Росія на окупованих територіях знищила українську літературу", ТСН.ua, 8 січня 2025, <https://tsn.ua/ukrayina/v-kraschih-tradicija-nacistiv-rosiya-na-okupovanih-teritoriyah-znischila-ukrajinsku-literaturu-2739303.html>.

²⁴⁶ Ibid.

зокрема на українські друкарні. Так, внаслідок ракетного удару 23 травня 2024 року було знищену друкарню «Фактор-друк» у Харкові – одну з найбільших типографій в Україні, в якій друкувалося, зокрема, 30% українських підручників. Разом із друкарнею росіяни знищили 50 тисяч примірників щойно надрукованих книжок.²⁴⁷

Іншим важливим та масштабним виявом «культурного геноциду» є знищення історичних, культурних пам'яток та об'єктів культурної інфраструктури. За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України кількість пошкоджених пам'яток культурної спадщини в Україні на кінець грудня 2024 становила 1255 об'єктів²⁴⁸, а також станом на 25 листопада 2024 року росіянами було пошкоджено чи знищено 2130 об'єктів культурної інфраструктури, серед яких бібліотеки, музеї та галереї, театри, заклади мистецької освіти тощо²⁴⁹. Станом на 19 лютого 2025 року ЮНЕСКО офіційно зафіксувала пошкодження 485 культурних об'єктів від початку повномасштабного вторгнення²⁵⁰. Громадська організація Ukrainian Heritage Monitoring Lab задокументувала вже 784 пошкоджених або повністю зруйнованих об'єктів культурної спадщини в 12 областях України²⁵¹. Окрім цього, росіяни розграбовують музеї на тимчасово окупованих територіях України, привласнюючи собі історичні, культурні та мистецькі цінності України. На додаток до великої кількості знищених внаслідок обстрілів цінностей, з музеїв українських міст було вивезено тисячі унікальних предметів, серед яких стародавні артефакти, картини відомих українських художників та предмети

²⁴⁷ Єлизавета Меньшикова та Валерія Ємець, "Збитки у шість мільйонів євро, вбиті на робочому місці працівники: коли відновиться розбита С-300 друкарня в Харкові", Суспільне | Новини, 24 травня 2024, <https://suspilne.media/kharkiv/753547-zbitki-u-sist-mln-evro-vbiti-na-robocomu-misci-pracivniki-koli-vidnovitsa-rozbita-raketami-rf-drukarna-v-harkovi/>.

²⁴⁸ Мар'яна Зінченко, "МКСК: Кількість пошкоджених пам'яток культурної спадщини через російську агресію зросла до 1255", detector.media, 3 січня 2025, <https://detector.media/infospace/article/236646/2025-01-03-mksk-kilkist-poshkodzhenykh-pamyatok-kulturnoi-spadshchiny-cherez-rosiysku-agresiyu-zrosla-do-1255/>.

²⁴⁹ "2130 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію | Міністерства культури та стратегічних комунікацій", Міністерства культури та стратегічних комунікацій, 6 грудня 2024, <https://mcsc.gov.ua/news/2130-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzen-chy-rujnuvan-cherez-rosiysku-agresiyu/>.

²⁵⁰ Alexandre Larcen, "Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO", unesco.org, 7 лютого 2024, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>.

²⁵¹ "Моніторинг спадщини задля відновлення", Heritage.in.ua, <https://www.heritage.in.ua>.

побуту різних історичних епох²⁵². Хоча точну кількість викрадених культурних цінностей підрахувати неможливо, повідомляється, що лише з херсонських музеїв росіяни викрали понад 30 тисяч цінних експонатів²⁵³.

2.2.6. Додаткові докази геноцидного наміру РФ

Як уже зазначалося у попередньому розділі, Югославський трибунал у рішенні *Jelusic* визначив, що геноцидний намір може бути встановлений, серед іншого, з загального контексту вчинення винних дій та масштабу скоєних звірств²⁵⁴, а Руандійський трибунал у справі *Kayishema and Ruzindana* вказав на такі докази наміру, як тип використовуваної зброї, систематична манера вбивств, а також кількість постраждалих членів групи²⁵⁵.

Під час розгляду геноцидних діянь РФ вище було встановлено, що звірства, які вчиняє РФ в Україні підпадають під визначення щонайменше чотирьох з п'яти передбачених Конвенцією геноцидних діянь. Про систематичний характер вбивств свідчать, наприклад, щоденні обстріли українських міст із цілеспрямованими атаками на цивільні об'єкти, страти цивільних окупованих територіях тощо. Під час обстрілів РФ застосовує заборонену міжнародним правом зброю невибіркової дії, зокрема касетні боєприпаси, фосфорні бомби, хімічну зброю тощо. Сукупність усіх геноцидних діянь РФ дає можливість зробити висновок про масштаби вчинюваних звірств, що територіально охоплюють усю територію України, та призводять до постійних жертв серед цивільного населення, що лише за офіційними даними становлять більше 12 тисяч українців, а насправді є значно більшими. Окрім убитих росіянами цивільних, тисячі українців отримали поранення, зокрема

²⁵² "Евакуація культурної спадщини: культурні цінності з 55 музеїв і бібліотеки України врятовано від війни | Міністерства культури та стратегічних комунікацій", Міністерство культури та стратегічних комунікацій, 14 листопада 2024, <https://mcs.gov.ua/news/evakuacziya-kulturnoyi-spadshhyny-kulturni-czinnosti-z-55-muzeyiv-i-biblioteky-ukrayiny-vryatovano-vid-vijny/>.

²⁵³ "Вкрадене мистецтво: як повернути українські експонати", Сіль Медіа, 29 серпня 2024, <https://sil.media/p/vkradene-mistetstvo-iaak-povernuti-ukrayinski-ekspوناتi-850028-18396>.

²⁵⁴ *Prosecutor v. Jelusic*, IT-95-10-A, para. 47.

²⁵⁵ *The Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana*, ICTR-95-1-T, para. 93.

внаслідок обстрілів, та піддавалися катуванням на тимчасово окупованих територіях, тисячі дітей були викрадені та вивезені до РФ, мільйони українців страждали від відсутності опалення, електроенергії та водопостачання у холодні пори року.

Усі ці обставини, на додаток до викладеного вище, слугують додатковими доказами наміру РФ знищити українців як національну групу.

Висновки до розділу 2

Починаючи з 2014 року Росія здійснює агресивні дії проти України, в ході яких чинить злочини проти українського народу, масштаб яких з початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року збільшився настільки, що постало питання про можливе вчинення РФ злочину геноциду.

Оскільки відповідно до сучасних підходів до визначення національної групи, застосованих зокрема МКТЮ та МКТР, українці є захищеною Конвенцією національною групою, а звірства, що кожного дня вчиняє РФ в Україні, підпадають під визначення щонайменше чотирьох з п'яти закріплених у Конвенції геноцидних діянь, у діях РФ наявні об'єктивні ознаки злочину геноциду, що дає підґрунтя для аналізу доказів існування суб'єктивного елементу – геноцидного наміру.

Досліджені у межах цього розділу аспекти, а саме: 1) історичне підґрунтя сучасних подій в Україні, що виявляє довготривалі намагання Росії знищити українську націю; 2) політична доктрина РФ, яка бере витoki глибоко в історії та ґрунтується зокрема на таких ідеях як заперечення існування української нації, концепція «руського міра» та «денацифікації»; 3) прямі заклики знищити Україну та українців, що лунають від російських державних діячів та пропагандистів; 4) релігійна пропаганда, що заохочує «священну війну» Росії проти «осатанілих» України та Заходу; 5) «культурний геноцид», що втілюється у повному викоріненні ознак української ідентичності на окупованих територіях та намаганнях знищити українську культуру по всій території України; а також

б) інші обставини, такі як загальний контекст вчинюваних дій, масштаб звірств, тип використовуваної зброї та кількість жертв, дають вагомі підстави стверджувати про існування наміру РФ знищити українську націю.

РОЗДІЛ 3.

Достатність доказів геноцидного наміру РФ в рамках агресії проти України

Оскільки розглянуті у попередньому розділі обставини, що, відповідно до проаналізованої у першому розділі практики міжнародних судів, можуть вважатися доказами наміру знищити національну групу, дають підстави для висновку про існування геноцидного наміру РФ знищити, цілком або частково, українську націю, варто окремо розглянути питання стандарту доказування у справах про доведення геноцидного наміру. Це дозволить оцінити достатність наявних доказів для притягнення РФ до відповідальності за злочин геноциду проти української нації.

3.1. Індивідуальна відповідальність за злочин геноциду проти української нації

3.1.1. Стандарт доказування у практиці міжнародних кримінальних судів щодо доведення геноцидного наміру

В контексті стандарту доказування, що застосовується у справах про геноцид та доведення геноцидного наміру, необхідно знову звернутися до практики Югославського та Руандійського кримінальних трибуналів, МКС та МС ООН.

1) Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди

Ідентичне за своїм змістом Правило 87 (А) Правил процедури та доказування МКТЮ та МКТР встановлює стандарт доказування «поза розумним сумнівом», визначаючи, що «вирок може бути винесений лише тоді, коли

більшість членів Судової палати переконається, що вина доведена поза розумним сумнівом»²⁵⁶.

Варто зазначити, що розкриття змісту зазначеного стандарту доказування переважно здійснювали Апеляційні палати Трибуналів під час перегляду рішень, оскаржених в тому числі на підставі недодержання стандарту доказування.

Так, у справі *Rutaganda* Апеляційна палата Руандійського трибуналу зазначила, що «стандарт розумного сумніву в кримінальному праві не може полягати в уявному або легковажному сумніві, заснованому на співчутті або упередженні. Він має ґрунтуватися на логіці та здоровому глузді, а також мати раціональний зв'язок із доказами, відсутністю доказів або суперечностями в доказах»²⁵⁷.

Югославський трибунал, переглядаючи рішення у справі *Blagojevic and Jokic*, встановив, що «стандарт доказування в судовому процесі вимагає, щоб Судова палата визнала обвинуваченого винним у скоєнні злочину лише в тому випадку, якщо обвинувачення поза розумним сумнівом довело кожен елемент цього злочину і міру відповідальності, а також будь-який факт, який є необхідним для засудження»²⁵⁸, вказавши, що такий стандарт застосовується як до прямих, так і до непрямих доказів²⁵⁹. Інший важливий висновок, про який варто зазначити, сформулювала Апеляційна палата МКТЮ у справі *Karadzic*, де визначила, що «якщо факт, на якому ґрунтується обвинувальний вирок, встановлений на підставі висновку (inference) [зробленого з наданих доказів], цей висновок має бути єдиним обґрунтованим (reasonable) висновком, який можна зробити на основі наявних доказів»²⁶⁰. Подібний висновок, але у контексті психічного стану (state of mind) обвинуваченого, сформулювала Апеляційна палата Югославського трибуналу у справі *Krstić*, вказавши, що «коли

²⁵⁶ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, *Rules of Procedure and Evidence*, ухвалено 11 лютого 1994, rule 87 (A). International Criminal Tribunal for Rwanda, *Rules of Procedure and Evidence*, ухвалено 25 червня 1995, rule 87 (A).

²⁵⁷ *Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda v. The Prosecutor*, ICTR, 26 травня 2003, ICTR-96-3-A, para. 488.

²⁵⁸ *Prosecutor v. Blagojevic and Jokic*, ICTY, 9 травня 2007, IT-02-60-A, para. 226.

²⁵⁹ *Ibid*, para. 226.

²⁶⁰ *Prosecutor v. Radovan Karadzic*, ICTY, 20 березня 2019, MICT-13-55-A, para. 599.

обвинувачення спирається на докази психічного стану обвинуваченого за допомогою висновку (*inference*), цей висновок має бути єдиним обґрунтованим висновком, який можна зробити на основі наявних доказів»²⁶¹.

2) Міжнародний кримінальний суд

Подібно до наведених положень, що регулюються діяльність Трибуналів, стаття 66 (3) Римського статуту МКС встановлює стандарт доказування «поза розумним сумнівом»: «Для того, щоб визнати обвинуваченого винним, Суд повинен бути переконаний у винуватості обвинуваченого поза розумним сумнівом».²⁶² Однак окрім вказаного стандарту, що застосовується для визнання винуватості особи, Римський статут встановлює також нижчий стандарт доказування, а саме «наявності обґрунтованих підстав вважати, що особа вчинила злочин», що застосовується зокрема для видачі ордеру на арешт підозрюваного²⁶³.

Хоча МКС досі не виніс жодного вирок за звинуваченням у вчиненні геноциду, як уже зазначалося, на стадії досудового розслідування Суду перебуває *справа Омара Аль-Башира*, у процесуальних рішеннях у якій МКС звертався до питання стандарту доказування. Так, у рішенні щодо дозволу на видачу ордеру на арешт Омара Аль-Башира, МКС визначив, що стандарт доказування буде дотримано, якщо наявність достатніх підстав вважати, що обвинувачений мав геноцидний намір, є єдиним розумним висновком, який можна зробити з наданих доказів²⁶⁴. Встановивши, що існування геноцидного наміру обвинуваченого є «лише одним з кількох обґрунтованих висновків», Суд вказав, що «стандарт доказування не був дотриманий»²⁶⁵, з огляду на що відмовив у видачі ордеру на арешт в частині звинувачень у вчиненні злочину геноциду.

²⁶¹ *Prosecutor v. Radislav Krstic*, IT-98-33-A, para. 41.

²⁶² *Rome Statute of the International Criminal Court*, art. 66 (3).

²⁶³ *Ibid*, art. 58 (1)(a).

²⁶⁴ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 4 березня 2009, ICC-02/05-01/09, para. 158.

²⁶⁵ *Ibid*, para. 159.

Переглядаючи це рішення, Апеляційна палата МКС відкинула застосоване Палатою досудового провадження тлумачення стандарту «обґрунтованих підстав вважати» (reasonable grounds to believe), визначивши, що таке обґрунтування натомість відповідає стандарту «поза розумним сумнівом»²⁶⁶, який є вищим ніж той, що вимагається на цій стадії провадження²⁶⁷. З урахуванням вказаного висновку Апеляційної палати, другим рішенням Палата досудового провадження МКС, висловивши переконання у «наявності обґрунтованих підстав вважати, що діяв із спеціальним наміром знищити»²⁶⁸, видала ордер на арешт Омара Аль-Башира відносно звинувачень у злочині геноциду²⁶⁹.

3.1.2. Достатність доказів геноцидного наміру для притягнення до індивідуальної відповідальності

Перш за все варто відзначити, що до відповідальності за злочин геноциду мають бути притягнуті усі винні особи, які віддавали відповідні накази, безпосередньо вчиняли геноцидні діяння, або закликали до вчинення геноциду, що включає найвище керівництво РФ, російських воєначальників, рядових військовослужбовців, пропагандистів тощо. Важливо однак пам'ятати, що відповідно до принципу індивідуальної кримінальної відповідальності, при притягненні до відповідальності вина кожного з таких осіб має доводитись індивідуально, що стосується в тому числі встановлення наявності геноцидного наміру. З огляду на це, у межах цього дослідження буде розглянуте питання достатності доказів геноцидного наміру лише в контексті притягнення до відповідальності найвищих державних посадовців РФ на прикладі президента Путіна, якого видається можливим вважати найбільш відповідальною особою за усі звірства, що вчиняються в Україні.

²⁶⁶ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 3 лютого 2010, ICC-02/05-01/09-OA, para. 33.

²⁶⁷ *Ibid*, para. 39.

²⁶⁸ *The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, 12 липня 2010, ICC-02/05-01/09, para. 5.

²⁶⁹ *Ibid*.

Президент Путін, який також є головою Ради безпеки РФ та головнокомандувачем збройних сил РФ, фактично керує державою з 1999 року, тобто протягом більшої частини існування Російської Федерації після розпаду СРСР, і понад 20 років є авторитарним лідером так званого «путінського режиму»²⁷⁰. Саме він є центральною фігурою сучасної російської політичної доктрини, ключовими елементами якої є, зокрема, заперечення існування української нації, концепції «русского міра» та «денацифікації», які були розглянуті у попередньому розділі як такі, що є складовими «геноцидної політики» РФ, спрямованої на знищення української нації. Вказане підтверджується численними статтями, промовами, зверненнями та висловлюваннями президента Путіна, деякі з яких були розглянуті вище.

Президент Путін систематично публічно таврує українців нацистами, що має подвійне значення в контексті доведення геноцидного наміру: по-перше, вказане є складовою концепції «денацифікації» як одного з центральних елементів політичної доктрини РФ, яка, відповідно до розглянутої практики Трибуналів, може вважатися доказом геноцидного наміру; по-друге, прирівнювання українців до нацистів є використанням принизливих висловлювань стосовно членів групи і становить самостійний доказ геноцидного наміру.

Окрім вказаного, доказами геноцидного наміру Путіна є кількість жертв оголошеної ним СВО – убитих та поранених; українців, які піддавалися катуванням; викрадених дітей тощо.

Для встановлення геноцидного наміру президента Путіна важливе значення також має історичний контекст, який дає зрозуміти, що Путін продовжує багатовікові намагання Росії знищити Україну та українську націю.

Вказане є лише видимою частиною доказів, які перебувають у загальному доступі, і дають вагомі підстави стверджувати про наявність у президента Путіна геноцидного наміру. На нашу думку, наявних на сьогодні доказів вже може бути

²⁷⁰ Олександр Скрипнюк, "Путінізм" як різновид авторитарного режиму", *Правова держава*, № 33 (2022): 63.

достатньо для визнання Путіна винуватим у вчиненні злочину геноциду проти української нації. Хоча хтось може посперечатися, що такі докази не виключають повністю інші можливі пояснення відповідних діянь, а отже є недостатніми для обвинувального вироку, в будь-якому випадку навряд чи можливо обґрунтовано заперечити достатність наведених доказів для висновку, що наявні розумні підстави вважати, що президент Путін має намір знищити українців як націю, чого достатньо для більш глибокого розслідування його дій в контексті геноциду та видання ордеру на арешт за підозрою у вчиненні злочину геноциду.

3.2. Відповідальність держави за геноцид проти українців

3.2.1. Стандарт доказування у практиці Міжнародного суду ООН щодо доведення геноцидного наміру

Як уже зазначалося вище, МС ООН на сьогодні ухвалив лише два рішення у справах про геноцид, а саме *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro* (рішення від 26 лютого 2007 року) та *Croatia v. Serbia* (рішення від 3 лютого 2015 року), в жодному з яких не визнав доведеним спеціальний намір держави вчинити геноцид.

Розглядаючи практику МС ООН, перш за все варто знову звернути увагу на те, що МС ООН не є кримінальним судом, а розглядає спори між державами, що стосуються їхніх зобов'язань за міжнародним правом²⁷¹. На відміну від інших розглянутих вище міжнародних судів і трибуналів, Статут МС ООН не встановлює конкретних вимог щодо стандарту доказування, через що Суд визначає свій підхід до питання доказів та доказування у кожній конкретній справі²⁷². Так, у першій справі щодо звинувачень держави у геноциді, *Bosnia and*

²⁷¹ Statute of the International Court of Justice, 26 June 1945, art. 36. Brishna Gehani, вказ. праця.

²⁷² *Statute of the International Court of Justice*. Amanda Bills, "Revisiting the Standard of Proof for Charges of Exceptional Gravity before the International Court of Justice", *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online*, № 26(1) (2023), https://doi.org/10.1163/18757413_02601008.

Herzegovina v. Serbia and Montenegro, МС ООН визначив, що «позови проти держави, що включають звинувачення виняткової тяжкості, повинні бути підтверджені доказами, які є повністю переконливими (fully conclusive). Суд вимагає, щоб він був повністю переконаний у тому, що твердження, висунуті у провадженні, про вчинення злочину геноциду або інших діянь, перелічених у статті 3 [Конвенції], були чітко встановлені. Той самий стандарт застосовується до доведення відповідальності [держави] за такі діяння»²⁷³. Сформульований у вказаному рішенні стандарт доказування «повністю переконливих доказів» МС ООН застосував також у справі *Croatia v. Serbia*²⁷⁴.

Отже, не будучи кримінальним судом, МС ООН встановив досить високий стандарт доказування, якого досі жодного разу не вдалося досягти у справах про притягнення держави до відповідальності за геноцид. Варто зазначити, що, встановивши суворий, на сьогодні досі «недосяжний», стандарт доказування для «звинувачень виняткової тяжкості» в обох цих рішеннях, Суд, однак, не надав жодного роз'яснення щодо поняття «виняткової тяжкості» (exceptional gravity), не розкрив власне змісту відповідного стандарту, а також не обґрунтував застосування настільки суворого стандарту.

В контексті притягнення держави до відповідальності за злочин геноциду варто окремо звернути увагу на застосований МС ООН у розглянутих рішеннях двоетапний підхід. Перший його компонент полягає у встановленні Судом чи становлять конкретні діяння злочин геноциду в розумінні Конвенції, зокрема чи були вони здійснені із наміром знищити групу повністю або частково. Дійшовши висновку, що відповідні діяння становили злочин геноциду, Суд переходить до розгляду другого компоненту – чи виникає відповідальність держави за відповідні діяння. Цей етап включає почерговий аналіз МС ООН трьох ключових питань: по-перше, чи можуть діяння, що становлять геноцид, бути приписані державі згідно з нормами звичаєвого міжнародного права про відповідальність держав, зокрема чи були відповідні діяння вчинені особами або органами, дії

²⁷³ *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para. 209.

²⁷⁴ *Croatia v. Serbia*, paras. 178-179.

яких прирівнюються до дій держави; по-друге, чи були вчинені такими особами діяння, визначені у статті 3 Конвенції – окрім власне геноциду, зокрема співучасть у його вчиненні; по-третє, чи дотрималась держава своїх зобов'язань щодо запобігання злочину геноциду та покарання за нього, які випливають зі статті 1 Конвенції²⁷⁵.

З урахуванням викладеного підходу можна сформулювати механізм доведення геноцидного наміру держави перед МС ООН. Так, перш за все необхідно довести, що мали місце передбачені статтею 2 Конвенції діяння вчинені із геноцидним наміром. Після цього необхідно довести, що відповідні діяння вчинялися особами чи органами, чиї діяння прирівнюються до діянь держави, безпосередньо або за їх вказівками, що були надані зі спеціальним наміром знищити групу цілком або частково²⁷⁶.

3.2.2. Достатність доказів геноцидного наміру для притягнення РФ до відповідальності за геноцид в Україні

В контексті цього питання спершу розглянемо, ким вчиняються акти, які дають підстави стверджувати про вчинення злочину геноциду проти української нації. Тут варто звернутися до звичаєвих норм міжнародного права, які закріплені у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року (надалі – Статті)²⁷⁷. Відповідно до статей 4, 5 та 8 вказаного документа, державі приписуються діяння осіб або органів, які діють від її імені *de jure*, як державні органи та особи, уповноважені на здійснення державної влади, або *de facto*, як особи, які перебувають під контролем відповідної держави²⁷⁸.

²⁷⁵ *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, para. 379.

²⁷⁶ *Ibid*, para. 413.

²⁷⁷ International Law Commission, *Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, 2001.

²⁷⁸ *Ibid*, art. 4, 5, 8.

В ході агресивної війни проти України звірства, що мають ознаки геноцидних актів, в переважній більшості вчиняються, як шляхом віддання злочинних наказів, так і шляхом безпосереднього виконання діянь, відповідно вищими державними посадовцями та військовослужбовцями збройних сил РФ, до яких належать зокрема і так звані «кадирівці»²⁷⁹. Дії вказаних суб'єктів за наведеними звичаєвими нормами автоматично приписуються державі, оскільки військові підрозділи належать до органів держави.

Однак поряд із військовослужбовцями РФ злочини проти української нації вчиняють також бойовики приватних військових компаній (надалі – ПВК), з яких найбільше даних про залученість до операцій в Україні стосується ПВК «Вагнер»²⁸⁰. В цьому контексті варто згадати про тест на ефективний контроль, розроблений МС ООН у рішенні у справі *Nicaragua v. US*²⁸¹ для визначення можливості віднесення до діянь держави діянь недержавних акторів (non-state actors), осіб або груп, які фактично діють під контролем та за вказівками держави. Так, відповідно до тесту на ефективний контроль²⁸², державу можна притягнути до відповідальності за окрему дію чи операцію недержавного актора, в ході якої було вчинено порушення норм міжнародного права, якщо держава здійснювала ефективний контроль над проведенням такої операції, але не над діяльністю групи як такої²⁸³. Що стосується діяльності ПВК «Вагнер», хоча сама компанія є достатньо автономною, в ході війни в Україні її бойовики діють узгоджено зі збройними силами РФ з метою отримання військової переваги на користь РФ, що дає підстави стверджувати, що відповідні операції та дії бойовиків ПВК «Вагнер» здійснюються під ефективним контролем РФ, що вказує на можливість притягнення РФ до відповідальності за їхні дії.

²⁷⁹ Віра Хмельницька, "Хто такі "кадирівці"", ТСН.ua, 16 березня 2022, <https://tsn.ua/ato/hto-taki-kadirivci-2011207.html>.

²⁸⁰ Владислав Красинський та Юлія Акімова, "Найманці Путіна. Хто воює проти України крім регулярної армії РФ", РБК-Україна, 29 серпня 2022, <https://www.rbc.ua/ukr/news/naemniki-putina-voyuet-protiv-ukrainy-pomimo-1661690798.html>.

²⁸¹ *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, ICJ, 27 червня 1986, I.C.J. Reports 1986, p. 14.

²⁸² *Nicaragua v. United States of America*, para. 115.

²⁸³ Marko Milanovic, "State Responsibility for Genocide", *European Journal of International Law* 17, № 3 (2006): 577, <https://doi.org/10.1093/ejil/chl019>.

Окремо варто відзначити один дуже важливий аспект щодо суб'єктів, дії яких *de jure* вчиняються від імені держави. Так, відповідно до статті 7 Статей, дії органу держави або іншої особи, уповноваженої на виконання функцій держави, вважається діянням держави, навіть якщо вони перевищують повноваження або порушують інструкції²⁸⁴. Це означає, що РФ як держава буде відповідальною за злочин геноциду, якщо особа, що належить до її офіційних збройних сил, вчинила акт геноциду проти члена захищеної групи (української нації) із наміром знищити українську націю повністю або частково, навіть якщо вчинення геноциду не планувалося на державному рівні, вищі державні посадовці держави не мають наміру на вчинення геноциду, а така особа діє з перевищенням повноважень і всупереч наданим їй наказам та інструкціям²⁸⁵.

Хоча на перший погляд видається більш реалістичним довести геноцидний намір найвищих державних посадовців та вищих воєначальників, які віддають накази про вчинення геноцидних актів, вказане положення є дуже важливим, оскільки дає додатковий варіант притягнення до відповідальності РФ. Наприклад, у випадку, якщо буде доведено геноцидний намір хоча б одного військовослужбовця збройних сил РФ за відсутності документального підтвердження офіційних наказів про вчинення відповідних дій.

Отже, доведення, що діяння, які імовірно становлять злочин геноциду, вчинилися особами чи органами, чиї діяння прирівнюються до діянь держави, не має бути проблемним завданням. У той же час найскладнішим залишається власне доведення, що такі особи вчинили відповідні діяння із наміром знищити українську націю повністю або частково.

Хоча МС ООН самостійно оцінює наявні докази та обставини справи, варто зазначити, що вироки МКС, національних судів України, чи інших держав за принципом універсальної юрисдикції, щодо притягнення до індивідуальної відповідальності за вчинення злочину геноциду, могли б значно спростити завдання щодо доведення геноцидного наміру, про що свідчить практика Суду в

²⁸⁴ *Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, art. 7.

²⁸⁵ Milanovic, "State Responsibility for Genocide", 568.

розглянутих рішеннях, де МС ООН широко використовував практику Югославського трибуналу.

Висновки до розділу 3

Таким чином, для притягнення до відповідальності за злочин геноциду в Україні, докази того, що особи, які безпосередньо або шляхом віддання злочинних наказів, вчиняли відповідні діяння, мали намір, спрямований на знищення української нації повністю або частково, повинні сягати достатньо високого стандарту доказування: у випадку притягнення осіб до кримінальної відповідальності, зокрема МКС – стандарту «поза розумним сумнівом»; для притягнення МС ООН до відповідальності держави – стандарт «повністю переконливих доказів».

Розглядаючи перспективи притягнення винних до кримінальної відповідальності за вчинення злочину геноциду проти українців, на нашу думку, наявних на сьогодні у відкритому доступі доказів достатньо для притягнення до відповідальності принаймні президента Путіна. Хоча з такою позицією можуть погодитися не усі, навряд чи хтось зможе заперечити достатність доказів для видання ордеру на арешт Путіна за обвинуваченнями у вчиненні злочину геноциду та проведення подальшого розслідування.

Що стосується державної відповідальності, доведення потребують два основні питання: по-перше, чи становлять конкретні діяння злочин геноциду в розумінні Конвенції, по-друге, чи несе держава відповідальність за такі діяння. В контексті притягнення РФ до відповідальності за злочин геноциду, з доведенням останнього не має виникати складнощів, в той час як основним та найскладнішим завданням знову ж таки залишається доведення геноцидного наміру осіб, які вчиняють відповідні діяння, яке може значно спроститися у випадку попереднього притягнення винних осіб до індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинення злочину геноциду проти української нації.

ВИСНОВКИ

Злочин геноциду, який є націленим на винищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи людей, через його масштабність та жорстокий характер часто називають злочином злочинів (the crime of the crimes). Одним з трьох обов'язкових елементів цього злочину є геноцидний намір, який відповідно до визначення Конвенції про геноцид означає намір знищити, повністю або частково, одну з чотирьох перерахованих у Конвенції груп, як таку.

Геноцидний намір, або спеціальний намір (*dolus specialis*), є ключовим, визначальним елементом злочину геноциду, оскільки дозволяє відмежувати його від подібних зовні міжнародних злочинів. З огляду на це, саме геноцидний намір має вирішальне значення для кваліфікації певних діянь як геноциду та притягнення до відповідальності винних за вчинені звірства. В той самий час, спеціальний намір є також найскладнішим для доведення елементом злочину геноциду.

Оскільки жоден з міжнародних документів не містить тлумачення поняття геноцидного наміру та роз'яснень щодо способів його встановлення, обставин, що можуть вказувати на його існування тощо, головна роль у контексті розуміння геноцидного наміру та способів його доведення належить практиці міжнародних судів і трибуналів. Так, найбільший внесок у розвиток та тлумачення поняття геноцидного наміру зробили Югославський та Руандійський міжнародні кримінальні трибунали, одним з найважливіших досягнень яких є визначення конкретних обставин, які можуть слугувати доказами існування геноцидного наміру. Подальшого розвитку та вдосконалення сформульовані Трибуналами висновки отримали у рішеннях МКС та МС ООН, практика яких щодо притягнення до відповідальності за злочин геноциду хоча і є невеликою, все ж має важливе значення в контексті розуміння геноцидного наміру.

Переходячи до злочинів, що вчиняє РФ в ході триваючої агресії проти України, в ході дослідження було встановлено, що в діях РФ наявні об'єктивні ознаки злочину геноциду, оскільки, 1) українська нація є захищеною групою

відповідно до Конвенції, а 2) звірства, що чинить РФ в Україні, підпадають під визначення навіть не одного, а чотирьох геноцидних актів, передбачених Конвенцією – вбивство членів групи; заповідання серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам групи; навмисне створення для групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її; та насильна передача дітей з однієї групи в іншу.

З метою встановлення наміру РФ знищити повністю або частково українську націю було досліджено такі обставини, як 1) історичне підґрунтя сучасних подій в Україні, яке вказує на довготривалі намагання Росії знищити українську націю; 2) політична доктрина РФ, що бере витoki глибоко в історії та ґрунтується на ідеях заперечення існування української нації, концепціях «руського міра» та «денацифікації»; 3) прямі заклики знищити Україну та українців, що систематично лунають від російських державних діячів та пропагандистів; 4) релігійна пропаганда, яка виправдовує злочини РФ та заохочує «священну війну» Росії проти «осатанілих» України та Заходу; 5) «культурний геноцид», що спрямований на повне викорінення ознак української ідентичності на окупованих територіях та загалом знищення української культури на всій території України; а також 6) інші обставини, такі як загальний контекст вчинюваних дій, масштаб звірств, тип використовуваної зброї та кількість жертв. Усі ці обставини дають вагомі підстави стверджувати про спрямованість дій РФ на знищення української нації, та можуть слугувати доказами геноцидного наміру РФ та осіб, які вчиняють геноцид від її імені.

Розглянута практика міжнародних судів вказує на те, що для притягнення до відповідальності як на державному, так і на індивідуальному рівні, докази геноцидного наміру РФ мають сягати високого стандарту доказування. Хоча на сьогодні не можна стовідсотково стверджувати, що наявних доказів, зокрема тих, що наведені у цьому дослідженні, достатньо для винесення обвинувальних вироків зокрема МКС та позитивного рішення про притягнення до відповідальності РФ МС ООН, таких доказів цілком достатньо для ініціювання відповідних процесів та здійснення повноцінного розслідування діянь РФ та її

військово-політичного керівництва в контексті вчинення злочину геноциду. Окрім цього, наявні докази дають підстави для видання ордеру на арешт президента Путіна за обвинуваченнями у вчиненні геноциду.

Підсумовуючи, Росія протягом багатьох століть намагається знищити українську націю та державність, вже понад десять років веде агресивну війну проти України і чинить злочини, жертвами яких стали сотні тисяч українців, зокрема наявні обґрунтовані підстави стверджувати, що РФ чинить геноцид української нації. Хоча з урахуванням розглянутої практики міжнародних судових установ важко передбачити результат можливого розгляду справ про вчинення злочину геноциду у МКС та МС ООН, важливо та необхідно використовувати усі можливості для притягнення до відповідальності РФ та осіб, що вчиняють відповідні діяння від її імені. Ігнорування злочину геноциду та відсутність навіть спроб притягнення до відповідальності за його вчинення, сигналізуватиме злочинцям про можливість легкого уникнення покарання за один з найтяжчих та найжорстокіших міжнародних злочинів, та фактично означатиме заохочення подальших звірств, що відбуваються не лише в Україні, а й в усьому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативно-правові акти

1. United Nations. *Statute of the International Court of Justice*. Ухвалено 26 червня 1945.
2. United Nations. *The Crime of Genocide*. Resolution 96(I). Ухвалено 11 грудня 1946.
3. United Nations, Economic and Social Council, ad hoc Committee on Genocide. *Report of the Committee and Draft Convention Drawn up by the Committee*. UN Doc. E/794. Ухвалено 24 травня 1948.
4. United Nations. *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Ухвалено 9 грудня 1948.
5. United Nations. *Vienna Convention on the Law of Treaties*. Ухвалено 23 травня 1969.
6. Mr. Doudou Thiam, Special Rapporteur. *Fourth Report on the Draft Code of Offences against the Peace and Security of Mankind*. 1986.
7. *Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*. Ухвалено 25 травня 1993.
8. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. *Rules of Procedure and Evidence*. Ухвалено 11 лютого 1994.
9. *Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda*. Ухвалено 8 листопада 1994.
10. International Criminal Tribunal for Rwanda. *Rules of Procedure and Evidence*. Ухвалено 25 червня 1995.
11. Україна. Верховна Рада України. *Конституція України*. 254к/96-ВР. Ухвалено 28 червня 1996.
12. *Rome Statute of the International Criminal Court*. Ухвалено 17 липня 1998.
13. International Law Commission. *Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*. Ухвалено в листопаді 2001.

14. International Commission of Inquiry on Darfur. *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General*. 2005.
15. OHCHR. *The situation of human rights in Ukraine in the context of the armed attack by the Russian Federation, 24 February to 15 May 2022*. 2022. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-EN.pdf>.
16. Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. *Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine to the Human Rights Council*. 2023. https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coi_ukraine/A-78-540-En.pdf.
17. OCHA. *Ukraine Humanitarian Response 2023: Situation Report*. 2023. <https://www.unocha.org/publications/report/ukraine/ukraine-humanitarian-response-2023-situation-report-23-nov-2023-enuk>.
18. PACE. *Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators*. Resolution 2495 (2023). УХВАЛЕНО 27 КВІТНЯ 2023.
19. OCHA. *Ukraine: Situation Report*. 2024. <https://www.unocha.org/publications/report/ukraine/ukraine-situation-report-december-2024>.
20. OHCHR. *Report on the Human Rights Situation in Ukraine: 1 December 2023 to 29 February 2024*. 2024. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/report-human-rights-situation-ukraine-1-dec-2023-29-feb-2024.pdf>.
21. UNICEF. *Ukraine Humanitarian Situation Report 1 to 30 November 2024*. 2024. <https://www.unicef.org/ukraine/en/media/49676/file/UNICEF%20Ukraine%20Humanitarian%20Situation%20Report%20No.46%201-30%20November%202024.pdf.pdf>.

22. ВРНС. *Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»*. Ухвалено 27 березня 2024. <https://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>.
23. РАСЕ. *Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy*. Resolution 2540 (2024). Ухвалено 17 квітня 2024.
24. International Criminal Court. *Elements of Crimes*.
25. International Law Commission. *Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind with commentaries 1996*.
26. International Law Commission. *Report of the International Law Commission on the work of its forty-eighth session, 6 May–26 July 1996*.

II. Теоретичні джерела

1. Акопов, Петр. "Наступление России и нового мира". РИА Новости, 26 лютого 2022. <https://web.archive.org/web/20220226051154/https://ria.ru/20220226/rossiya-1775162336.html>.
2. Антонович, Мирослава. "Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні". *Наукові записки НаУКМА77 : Юридичні науки* (2008): 61–65. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6328>.
3. Бережанський, Ігор. ""В кращих традиція нацистів": Росія на окупованих територіях знищила українську літературу". ТСН.ua, 8 січня 2025. <https://tsn.ua/ukrayina/v-kraschih-tradiciya-nacistiv-rosiya-na-okupovanih-teritoriyah-znischila-ukrayinsku-literaturu-2739303.html>.
4. "Вкрадене мистецтво: як повернути українські експонати". Сіль Медіа, 29 серпня 2024. <https://sil.media/p/vkradene-mistetstvo-ia-k-povernuti-ukrayinski-eksponati-850028-18396>.
5. Войтюк, Тетяна. "Поліція ексгумувала понад тисячу тіл з місць масових поховань на деокупованих територіях". Суспільне Новини, 10 січня

2023. <https://suspilne.media/356168-policia-eksgumuvala-ponad-tisacu-til-z-misc-masovih-pohovan-na-deokupovanih-teritoriah/>.
6. Володин, Вячеслав (@vv_volodin). Twitter, 13 жовтня 2022. https://t.me/s/vv_volodin/351.
 7. Володин, Вячеслав (@vv_volodin). Twitter, 3 травня 2023. https://t.me/s/vv_volodin/351.
 8. Володин, Вячеслав (@vv_volodin). Twitter, 9 травня 2023. https://t.me/s/vv_volodin/351.
 9. Галів, Олег. "«Ми закінчили експертизу щодо Оленівки» – директор КНДІСЕ про використання Росією забороненої зброї". Радіо Свобода, 22 серпня 2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/ekspertyza-ruvin-zaboronena-zbroya-rosiya/32558254.html>.
 10. "Глава РПЦ Кирило благословив начальника Росгвардії вбивати українців". НТА, 14 березня 2022. <http://www.nta.ua/public/glava-rpcz-kyrylo-blagoslovyv-nachalnyka-rosghvardiyi-vbyvaty-ukrayincziv>.
 11. Горбань, Марія. "«Може вважатися злочином проти людяності»: звіт ОБСЄ щодо депортації Росією українських дітей". Радіо Свобода, 4 травня 2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-obsye-pro-deportatsiyi-ukrayinskykh-ditey-rosiyeyu/32396448.html>.
 12. Дуляба, Наталя. "28 країн визнали Голодомор геноцидом українського народу, – МЗС". Львівський портал | Новини Львова, 24 листопада 2024. <https://portal.lviv.ua/news/2024/11/24/28-krain-vyznaly-holodomor-henotsydom-ukrainsko-ho-narodu-mzs>.
 13. "Евакуація культурної спадщини: культурні цінності з 55 музеїв і бібліотеки України врятовано від війни | Міністерства культури та стратегічних комунікацій". Міністерство культури та стратегічних комунікацій, 14 листопада 2024. <https://mcs.gov.ua/news/evakuacziya-kulturnoyi-spadshhyny-kulturni-czinnosti-z-55-muzeyiv-i-biblioteku-ukrayiny-vryatovano-vid-vijny/>.

- 14.Епт, Клара. "Риторика Росії проти України, спрямована на винищення: підбірка". Just Security, 11 січня 2024. <https://www.justsecurity.org/81797/russias-eliminationist-rhetoric-against-ukraine-a-collection-ua/>.
- 15."Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд — оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року - Kyiv School of Economics". Kyiv School of Economics, 12 лютого 2024. <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zroslo-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>.
- 16."За три роки повномасштабної війни росіяни пошкодили та зруйнували 2 285 медичних закладів України, - Комітет з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медичного страхування". Офіційний портал Верховної Ради України, 24 лютого 2025. https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/258965.html.
- 17.Захарова, Марія (@MariaVladimirovnaZakharova). Twitter, 20 серпня 2023. <https://t.me/s/MariaVladimirovnaZakharova>.
- 18.Здоровило, Тарас. "Геноцид як звичка: Росія намагається знищити українців з часів царського режиму". Україна Молода, 5 квітня 2023. <https://umoloda.kyiv.ua/number/3849/196/174391/>.
- 19.Зінченко, Мар'яна. "МКСК: Кількість пошкоджених пам'яток культурної спадщини через російську агресію зросла до 1255". detector.media, 3 січня 2025. <https://detector.media/infospace/article/236646/2025-01-03-mksk-kilkist-poshkodzhennykh-pamyatok-kulturnoi-spadshchyny-cherez-rosiysku-agresiyu-zroslo-do-1255/>.
- 20.Інститут масової інформації. "КУЛЬТУРНИЙ ГЕНОЦИД: ХТО І ЯК ВПРОВАДЖУЄ РОСІЙСЬКУ ОСВІТУ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ". https://rososvita.imi.org.ua/?fbclid=IwAR07q6Fz4nKPT2mIXZf_NoCT4NrD8lA1KC4fbBSmHuzs5SaWJnYyh0c3IFE#summary.

- 21.Кадыров, Рамзан (@RKadyrov_95). Twitter, 24 березня 2022. https://t.me/s/RKadyrov_95/2251.
- 22.Кадыров, Рамзан (@RKadyrov_95). Twitter, 26 квітня 2022. https://t.me/s/RKadyrov_95/2251.
- 23.Карпухина, Юлия. "В гости к Патриарху. Дети Донбасса побывали в Москве". Православие.Ru, 8 вересня 2022. <https://pravoslavie.ru/148147.html>.
- 24."Керівник ГСУ Нацполіції: На деокупованих територіях зафіксовано 57 катівень, облаштованих ворогом, іще 35 розташовані на не підконтрольній Україні території". Інтерфакс-Україна, 31 січня 2024. <https://interfax.com.ua/news/general/963960.html>.
- 25.Короткий, Тимур, та Інна Заворотько. "Заборонені засоби та методи ведення бойових дій, які Росія використовує у війні проти України". ZMINA, 13 червня 2022. <https://zmina.info/articles/zaboroneni-zasoby-ta-metody-vedennya-bojovyh-dij-yaki-rosiya-vykorystovuyue-u-vijni-protiv-ukrayiny/>.
- 26.Красинський, Владислав, та Юлія Акімова. "Найманці Путіна. Хто воює проти України крім регулярної армії РФ". РБК-Україна, 29 серпня 2022. <https://www.rbc.ua/ukr/news/naemniki-putina-voyuuet-protiv-ukrainy-pomimo-1661690798.html>.
- 27.Левченко, Ганна. "Система охорони здоров'я має впоратися з тиском трьох років повномасштабної війни – Ярно Хабіхт". Інтерфакс-Україна, 20 лютого 2025. <https://interfax.com.ua/news/interview/1049542.html>.
- 28.Лемкін, Рафаель. *Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)*. Редактор Роман Сербин. Упорядник Олеся Стасюк. Майстерня книги, 2009.
- 29."Львова-Бєлова заявила про вивезення до Росії 700 тисяч українських дітей ТСН, новини 1+1". ТСН.ua, 31 липня 2023. <https://tsn.ua/svit/rosiya-zayavila-pro-vivezennya-700-tisyach-ukrayinskih-ditey-zvit-ombudsmenki-2381296.html>.
- 30.Малаев, Стас. "Вассерман заявил, что украинский народ «сочинили» националисты - Газета.Ru | Новости". Газета.Ru, 25 січня 2022. <https://www.gazeta.ru/social/news/2022/01/25/17192923.shtml>.

- 31.Медведев, Дмитрий (@medvedev_telegram). Twitter, 19 серпня 2023. https://t.me/s/medvedev_telegram/11.
- 32.Медведев, Дмитрий (@medvedev_telegram). Twitter, 29 квітня 2023. https://t.me/s/medvedev_telegram/11.
- 33.Медведев, Дмитрий (@medvedev_telegram). Twitter, 3 лютого 2023. https://t.me/s/medvedev_telegram/11.
- 34.Медведев, Дмитрий (@medvedev_telegram). Twitter, 5 квітня 2022. https://t.me/medvedev_telegram/34.
- 35.Меньшикова, Єлизавета, та Валерія Ємець. "Збитки у шість мільйонів євро, вбиті на робочому місці працівники: коли відновиться розбита С-300 друкарня в Харкові". Суспільне | Новини, 24 травня 2024. <https://suspilne.media/kharkiv/753547-zbitki-u-sist-mln-evro-vbiti-na-robocomu-misci-pracivniki-koli-vidnovitsa-rozbita-raketami-rf-drukarna-v-harkovi/>.
- 36."Моніторинг спадщини задля відновлення". Heritage.in.ua. <https://www.heritage.in.ua>.
- 37."Нерозквітлі - Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини — Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини(діти)". Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - Головна. <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/>.
- 38.Носєвий, Юрій. "9 травня – день пам'яті про окупацію". Українська правда, 10 травня 2009. <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/05/10/3931923/>.
- 39."Обращение Президента Российской Федерации". Президент России, 21 лютого 2022. <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67828>.
- 40."Обращение Президента Российской Федерации". Президент России, 24 лютого 2022. <http://kremlin.ru/events/president/news/67843>.
- 41."Переопилені - Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини". Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - Головна. https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна_доповідь_ПЕРЕОПИЛЕНІ_.pdf.

42. "Пресс-конференция по итогам российско-французских переговоров". Президент России, 8 лютого 2022. <http://kremlin.ru/events/president/news/67735>.
43. "При Синодальном отделе по благотворительности учрежден Центр по вопросам семейного устройства детей и церковного попечительства о детях". Православие.Ru, 14 жовтня 2022. <https://pravoslavie.ru/148736.html>.
44. Регіональний центр прав людини та Інститут з попередження злочину геноциду імені Лемкіна. "ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ. Юридичний аналіз". <https://rchr.org.ua/analytics/genoczyd-v-ukrayini-yurydychnyj-analiz/>.
45. "Російські катівні в Україні працюють як єдиний механізм. Розслідування міжнародних слідчих - BBC News Україна". BBC News Україна, 3 березня 2023. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64795431>.
46. "Росія викоринює українську мову на окупованих територіях - Human Rights Watch". Укрінформ, 20 червня 2024. <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3877052-rosia-vikorinue-ukrainsku-movu-na-okupovanih-teritoriah-human-rights-watch.html>.
47. "Росія регулярно використовує хімічну зброю - постпред України при ОЗХЗ". Укрінформ, 10 жовтня 2024. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3914716-rosia-regularno-vikoristovue-himicnu-zbrou-postpred-ukraini-pri-ozhz.html>.
48. "Святейший Патриарх Кирилл. Концептуальное влияние на общественные процессы". Патриархия.ru, 15 березня 2022. <https://www.patriarchia.ru/article/103019>.
49. "Святейший Патриарх Кирилл: От будущего нашего Отечества и нашей Церкви зависит, в полном смысле слова, будущее мира | Актуальная аналитика". Православие в Татарстане, 21 листопада 2022. <https://tatmitropolia.ru/newses/chistnews/?id=76940>.
50. Сергейцев, Тимофей. "Что Россия должна сделать с Украиной". РИА Новости, 3 квітня 2022. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>.
51. Скрипнюк, Олександр. ""Путінізм" як різновид авторитарного режиму". *Правова держава*, № 33 (2022): 54–69.

52. Слущкий, Леонид (@slutsky_1). Twitter, 12 грудня 2022. https://t.me/s/slutsky_1/866.
53. Слущкий, Леонид (@slutsky_1). Twitter, 17 липня 2022. https://t.me/s/slutsky_1/866.
54. Слущкий, Леонид (@slutsky_1). Twitter, 30 вересня 2022. https://t.me/s/slutsky_1/866.
55. Слущкий, Леонид (@slutsky_1). Twitter, 7 травня 2022. https://t.me/s/slutsky_1/866.
56. Смолин, Михаил, Александр Волконский, Антон Будилович, Алексей Соболевский, А. Царинный та Иван Линниченко. "Украина - это Россия". LiveLib. <https://www.livelib.ru/book/1001469412-ukraina-eto-rossiya-mihail-smolin>.
57. "Собор патріарха Кирила заявив про "священну війну" в Україні й "осатанілий Захід". Що на це кажуть УПЦ та ПЦУ - BBC News Україна". BBC News Україна, 28 березня 2024. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c6pexzlw4w0o>.
58. "Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев»". Президент России, 12 липня 2021. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.
59. «Терпи, моя красавица» Все решили, что Путин слушает «Красную плесень». На самом деле президент цитировал частушки (но все равно матерные) — Meduza". Meduza, 9 лютого 2022. <https://meduza.io/shapito/2022/02/09/terpi-moya-krasavitsa>.
60. Толстой, Петр (@petr_tolstoy). Twitter, 31 березня 2022. https://t.me/petr_tolstoy/1300.
61. Уповноважений із захисту державної мови. "Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України". Mova-ombudsman.gov.ua, 19 лютого 2021. <https://mova-ombudsman.gov.ua/oglyad-ukrayinskoji-movi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>.

62. Хмельницька, Віра. "Росія обстрілює Україну забороненою зброєю: якою саме і у чому її небезпека". ТСН.ua, 11 серпня 2022. <https://tsn.ua/exclusive/fosforni-bombi-i-kasetni-boyepripasi-yaku-zaboronenu-zbroyu-vikoristovuye-rosiya-proti-ukrayinciv-ta-yaki-naslidki-foto-video-2132140.html>.
63. Хмельницька, Віра. "Хто такі "кадирівці"". ТСН.ua, 16 березня 2022. <https://tsn.ua/ato/hto-taki-kadirivci-2011207.html>.
64. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. "«Пропаший час». Як імперія століттями знищувала українців: хроніка етноциду". ГЛАВКОМ, 25 червня 2023. <https://glavcom.ua/publications/propashchij-chas-jak-imperija-znishchuvala-ukrajinu-ta-ukrajintsiv-khronika-etnotsidu-936480.html>.
65. Черновол, Катерина. "Росіяни знищили майже всю українську літературу на окупованому Сході, - ЦНС". УНІАН, 14 листопада 2023. <https://www.unian.ua/society/rosiyani-znishchili-mayzhe-vsyu-ukrajinsku-literaturu-na-okupovanomu-shodi-cns-12456180.html>.
66. Чеснаков, Алексей. "Сурков: мне интересно действовать против реальности". Актуальные комментарии, 26 лютого 2020. <https://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>.
67. Шимаев, Роман, Анна Лушникова та Мария Носулько. "«Расколоть братские народы»: в Москве ответили на слова Климкина об «украинском происхождении» России и Белоруссии". RT на русском, 1 березня 2019. <https://russian.rt.com/ussr/article/607001-rossiya-belorussiya-proishozhdenie-ukraina-klimkin>.
68. Штогрін, Ірина. "Дослідники: мільйони людей стали жертвами комуністичних репресій в Україні від 1919 по 1991 рік". Радіо Свобода, 19 травня 2024. <https://www.radiosvoboda.org/a/den-pamyati-gertv-represin/30616759.html#:~:text=Служба%20безпеки%20України%20повідомляє,%20що,більшість%20із%20них%20були%20розстріляні>.
69. Ярема, Олена. "З 20 тисяч викрадених Росією дітей в Україну вдалося повернути 800, - Ірина Верещук". detector.media, 24 червня

2024. <https://detector.media/infospace/article/228704/2024-06-24-z-20-tysyach-vykradenykh-rosiieyu-ditey-v-ukrainu-vdalosya-povernuty-800-iryna-vereshchuk/>.
70. "2130 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію | Міністерства культури та стратегічних комунікацій". Міністерства культури та стратегічних комунікацій, 6 грудня 2024. <https://mcsc.gov.ua/news/2130-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/>.
71. Abtahi, Hirad, та Philippa Webb. *The Genocide Convention: The travaux préparatoires*. Martinus Nijhoff Publishers, 2008.
72. Ambos, Kai. "What does 'intent to destroy' in genocide mean?" *International Review of the Red Cross* 91, № 876 (2009): 833–58. <https://doi.org/10.1017/s1816383110000056>.
73. Applebaum, Anne. "Ukraine and the Words That Lead to Mass Murder". *The Atlantic*, 25 квітня 2022. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/06/ukraine-mass-murder-hate-speech-soviet/629629/>.
74. Azarov, Denys, Dmytro Koval, Gaiane Nuridzhanian та Volodymyr Venher. "Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide". *Journal of International Criminal Justice*, 13 червня 2023. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqad018>.
75. Bills, Amanda. "Revisiting the Standard of Proof for Charges of Exceptional Gravity before the International Court of Justice". *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online*, № 26(1) (2023): 108–44. https://doi.org/10.1163/18757413_02601008.
76. Boot, Machteld. *Genocide, crimes against humanity, war crimes: Nullum crimen sine lege and the subject matter jurisdiction of the International Criminal Court*. Intersentia, 2002.
77. Davis, Julia (@JuliaDavisNews). X, 23 жовтня 2022. <https://x.com/JuliaDavisNews/status/1584054018145685504>.

78. Dixon, Robyn. "Ominous Rhetoric Gains Ground in Russia as Its Forces Founder in Ukraine". *Washington Post*, 13 квітня 2022. <https://www.washingtonpost.com/world/2022/04/13/russias-war-ukraine-founders-ominous-rhetoric-gains-ground/>.
79. Dolgov, Anna. "Russian Prime Minister: Ukraine Has 'No Industry, or State'". *The Moscow Times*, 5 квітня 2016. <https://www.themoscowtimes.com/2016/04/05/russian-prime-minister-ukraine-has-no-industry-or-state-a52385>.
80. Garner, Bryan A. *Black's law dictionary*. Thomson Reuters, 2019.
81. Gehani, Brishna. "Is the ICJ's standard of proof for genocide unattainable?" *Research Society of International Law | RSIL*, 16 лютого 2024. <https://rsilpak.org/2024/is-the-icjs-standard-of-proof-for-genocide-unattainable>.
82. "Human rights 3 years into Russia's invasion of Ukraine, Ukrainian". <https://hrmmu-3-year-update.my.canva.site/ukrainian>.
83. Human Rights Centre ZMINA, Media Initiative for Human Rights та World Organisation Against Torture. "UKRAINE: Systematic Torture of Civilian Hostages in Territories under Russian Control". Центр прав людини ZMINA. <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/ukraine-general-allegation-letter.pdf>.
84. Larcán, Alexandre. "Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO". [unesco.org](https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco), 7 лютого 2024. <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>.
85. Lemkin, Raphael. *Axis Rule in Occupied Europe*. 2-ге вид. Lawbook Exchange, Ltd., 2008.
86. Milanovic, Marko. "State Responsibility for Genocide". *European Journal of International Law* 17, № 3 (2006): 553–604. <https://doi.org/10.1093/ejil/chl019>.
87. "Millions Assisted, Millions More Still in Need Two Years into Ukraine War, Says IOM". *International Organization for Migration*, 22 лютого

2024. <https://www.iom.int/news/millions-assisted-millions-more-still-need-two-years-ukraine-war-says-iom>.
88. Quigley, John B. *The Genocide Convention: An International Law Analysis*. Ashgate Pub., 2006.
89. Rainsford, Sarah. "Ukraine: The children's camp that became an execution ground". BBC News, 15 травня 2022. <https://www.bbc.com/news/world-europe-61442387>.
90. Ratner, Steven R., та Jason S. Abrams. "Accountability for Human Rights Atrocities in International Law. Beyond the Nuremberg Legacy". *Oxford University Press*, xivii (2001): 26–45.
91. "Russians confiscating and destroying Ukrainian literature and history textbooks". Читомо, 25 березня 2022. <https://chytomo.com/en/russians-confiscating-and-destroying-ukrainian-literature-and-history-textbooks/>.
92. Schabas, William. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*. Cambridge University Press, 2000.
93. "Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova". 17 березня 2023. https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and?fbclid=IwAR0nGUmKFEJFyz1yebHaDKXOBtR3vQjinjCpn_e2GNnN9AdwGmhm2lE8YxU.
94. Snyder, Timothy. "The evidence of atrocity and of intent mounts". Mgrublian Center for Human Rights, 8 квітня 2022. <https://human-rights.cmc.edu/2022/04/14/russias-genocide-handbook/>.
95. "The Genocide | United Nations International Criminal Tribunal for Rwanda". Home | United Nations International Criminal Tribunal for Rwanda. <https://unictr.irmct.org/en/genocide>.
96. "Ukraine: “Children”: The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine - Amnesty International". Amnesty International, 30 червня 2022. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/5713/2022/en/>.

97. "Ukraine: Executions, Torture During Russian Occupation". Human Rights Watch, 18 травня 2022. <https://www.hrw.org/news/2022/05/18/ukraine-executions-torture-during-russian-occupation>.
98. "Ukraine: Forced Russified Education Under Occupation". Human Rights Watch, 20 червня 2024. <https://www.hrw.org/news/2024/06/20/ukraine-forced-russified-education-under-occupation>.
99. "Ukraine: Russian forces extrajudicially executing civilians in apparent war crimes – new testimony". Amnesty International, 7 квітня 2022. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/04/ukraine-russian-forces-extrajudicially-executing-civilians-in-apparent-war-crimes-new-testimony/>.
100. "Ukraine: Russian Forces Tortured Iziium Detainees". Human Rights Watch, 19 жовтня 2022. <https://www.hrw.org/news/2022/10/19/ukraine-russian-forces-tortured-izium-detainees>.
101. "Ukraine: Russian Forces' Trail of Death in Bucha". Human Rights Watch, 21 квітня 2022. <https://www.hrw.org/news/2022/04/21/ukraine-russian-forces-trail-death-bucha>.
102. "Ukraine: Torture, Disappearances in Occupied South". Human Rights Watch, 22 липня 2022. <https://www.hrw.org/news/2022/07/22/ukraine-torture-disappearances-occupied-south>.

III. Правозастосовча практика

1. Rights of Minorities in Upper Silesia (Minority Schools) (Germany v. Poland). РСІІ. 26 квітня 1928. 12. Р. С. I. J. Rep. Series A. No. 15. https://www.icj-cij.org/sites/default/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_15/46_Droits_de_minorites_en_Haute_Silesie_Ecoles_minoritaires_Arret.pdf.
2. Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion. ICJ. 28 травня 1951. I.C.J. Reports 1951. p. 51. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/12/012-19510528-ADV-01-00-EN.pdf>.

3. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). ICJ. 27 червня 1986. I.C.J. Reports 1986. p. 14. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf>.
4. Prosecutor v. Dragan Nikolic a/k/a “Jenki”. ICTY. 20 жовтня 1995. IT-94-2-R61. https://www.icty.org/x/cases/dragan_nikolic/tord/en/951020.pdf.
5. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia). ICJ. 11 липня 1996. I.C.J. Reports 1996. p. 595. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-19960711-JUD-01-00-EN.pdf>.
6. Prosecutor v. Radovan Karadzic, Ratko Mladic. ICTY. 11 липня 1996. IT-95-5-R61 and IT-95-18-R61. <https://www.icty.org/x/cases/mladic/related/en/rev-ii960716-e.pdf>.
7. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. ICTR. 2 вересня 1998. ICTR-96-4-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icttr/1998/en/19275>.
8. The Prosecutor v. Jean Kambanda. ICTR. 4 вересня 1998. ICTR 97-23-S. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icttr/1998/en/38168>.
9. The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana. ICTR. 21 травня 1999. ICTR-95-1-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icttr/1999/en/62079>.
10. The Prosecutor v. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda. ICTR. 6 грудня 1999. ICTR-96-3-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icttr/1999/en/61942>.
11. Prosecutor v. Goran Jelusic. ICTY. 14 грудня 1999. IT-95-10-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/1999/en/33140>.
12. Prosecutor v. Kupreskic et al. ICTY. 14 січня 2000. IT-95-16-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2000/en/91846>.
13. The Prosecutor v. Alfred Musema. ICTR. 27 січня 2000. ICTR-96-13-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icttr/2000/en/64129>.

14. The Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana. ICTR. 1 червня 2001. ICTR-95-1-A. <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-95-01/MS16634R0000621564.PDF>.
15. The Prosecutor v. Ignace Bagilishema. ICTR. 7 червня 2001. ICTR-95-1A-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2001/en/91988>.
16. Prosecutor v. Goran Jelusic. ICTY. 5 липня 2001. IT-95-10-A. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/17659>.
17. Prosecutor v. Radislav Krstic. ICTY. 2 серпня 2001. IT-98-33-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159>.
18. Prosecutor v. Dusko Sikirica, Damir Dosen, Dragan Kolundzija. ICTY. 3 вересня 2001. IT-95-8-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/19633>.
19. The Prosecutor v. Elizaphan and Gérard Ntakirutimana. ICRT. 21 лютого 2003. ICTR-96-10-T and ICTR-96-17-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2003/en/91991>.
20. The Prosecutor v. Laurent Semanza. ICTR. 15 травня 2003. ICTR-97-20-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2003/en/61864>.
21. The Prosecutor v. Eliézer Niyitegeka. ICTR. 16 травня 2003. ICTR-96-14-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2003/en/61852>.
22. Georges Anderson Nderubumwe Rutaganda v. The Prosecutor. ICTR. 26 травня 2003. ICTR-96-3-A. <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-03/MS18282R0000621975.PDF>.
23. The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze. ICTR. 3 грудня 2003. ICTR-99-52-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2003/en/91852>.
24. The Prosecutor v. Jean de Dieu Kamuhanda. ICTR. 22 січня 2004. ICTR-95-54A-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2004/en/91990>.

25. Prosecutor v. Radislav Krstic. ICTY. 19 квітня 2004. IT-98-33-A. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/33340>.
26. The Prosecutor v. Sylvestre Gacumbitsi. ICTR. 17 червня 2004. ICTR-2001-64-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2004/en/61838>.
27. Prosecutor v. Radoslav Brdjanin. ICTY. 1 вересня 2004. IT-99-36-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/91856>.
28. Prosecutor v. Vidoje Blagojevic and Dragan Jokic. ICTY. 17 січня 2005. IT-02-60-T. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2005/en/91971>.
29. The Prosecutor v. Mikaeli Muhimana. ICTR. 28 квітня 2005. ICTR-95-1B-T. <https://www.legal-tools.org/doc/87fe83/pdf>.
30. Jean de Dieu Kamuhanda v. The Prosecutor. ICTR. 19 вересня 2005. ICTR-99-54A-A. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2005/en/40171>.
31. Prosecutor v. Milimir Stakic. ICTY. 22 березня 2006. IT-97-24-A. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/61217>.
32. Sylvestre Gacumbitsi v. The Prosecutor. ICTR. 7 липня 2006. ICTR-2001-64-A. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2006/en/62057>.
33. The Prosecutor v. Athanase Seromba. ICTR. 13 грудня 2006. ICTR-2001-66-I. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/2006/en/61974>.
34. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). ICJ. 26 лютого 2007. I.C.J. Reports 2007. p. 43. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>.
35. Prosecutor v. Blagojevic and Jokic. ICTY. 9 травня 2007. IT-02-60-A. <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2007/en/61981>.
36. The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir (“Omar Al Bashir”). ICC. 4 березня 2009. ICC-02/05-01/09. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2009_01517.PDF.
37. The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir. ICC. 3 лютого 2010. ICC-02/05-01/09-OA. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2010_00656.PDF.

38. The Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir. ICC. 12 липня 2010. ICC-02/05-01/09. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2010_04826.PDF.
39. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia). ICJ. 3 лютого 2015. I.C.J. Reports 2015. p. 3. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf>.
40. Prosecutor v. Radovan Karadzic. ICTY. 24 березня 2016. IT-95-5/18-T. https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement.pdf.
41. Prosecutor v. Radovan Karadzic. ICTY. 20 березня 2019. MICT-13-55-A. <https://www.irmct.org/sites/default/files/casedocuments/mict-13-55/appeals-chamber-judgements/en/190320-judgement-karadzic-13-55.pdf>.